

(6)

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Υπεύθυνος: Καθηγητής Ηλίας Κατσούλης

Στην ίδια σειρά έχει κυκλοφορήσει:

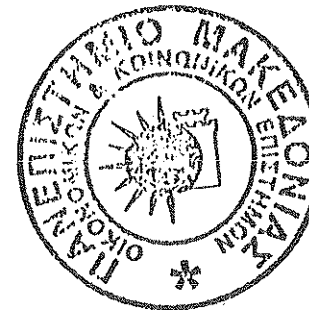
Yves Mény, *Συγκριτική Πολιτική. Οι δημοκρατίες: Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένες Πολιτείες, Ιαλία, Μ. Βρετανία, Αθήνα 1995*

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΗΣ.
ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ**

Μετάφραση
Ηρακλεια Στρούκου

Επιμέλεια
Ηλίας Ι. Κουσκουβέλης

Εισαγωγή
Βασιλική Γεωργιάδου

Τίτλος πρωτοτύπου: Ernest Gellner, *Conditions of Liberty,
Civil society and its rivals*

Copyright © Ernest Gellner, 1994
First published by Hamish Hamilton Ltd.,
Penguin Group, London 1994
ISBN 0-241-00220-6

Copyright © Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ Α.Ε.Β.Ε.
Νικηταρά 2 και Ερμιανουίλ Μπενάκη, Αθήνα
Τηλ. 3838020, 3822496, Fax: 3809150

Στοιχειοθεσία: Αγγελική Κουτσούκου, Ιεποκράτους 58, Αθήνα
Τηλ. 3603546

ISBN 960-02-1148-5

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΑΘΗΝΑ 1996

3 ΤΟ ΙΣΛΑΜ

Το Ισλάμ είναι μοναδικό μεταξύ των σημαντικότερων πολιτισμών και θρησκειών. Πριν τέσσερις περίπου αιώνες, κατά τα τέλη του Μεσαίωνα, ο Παλαιός Κόσμος περιλάμβανε τέσσερις εγγράμματους ανώτερους πολιτισμούς, ο καθένας από τους οποίους είχε τη θρησκεία του ή ένα σύνολο θρησκειών. Ως συνέπεια των δραματικών ιστορικών εξελξεων της επόμενης περιόδου, τρεις από αυτές τις θρησκείες αναμφισβήτητα, αν και όχι ομοιόμορφα ή εντελώς, εκκοσμικεύθηκαν. Η ευρέως υποστηριγμένη κοινωνιολογική θέση, που βεβαιώνει ότι στις βιομηχανικές ή στις εκβιομηχανοποιούμενες κοινωνίες η θρησκεία χάνει πολύ από την προηγούμενη επιρροή της στους ανθρώπους και στην κοινωνία, είναι σε μεγάλο βαθμό σωστή. Καθώς, όμως, περιστασιακά υπάρχουν έντονα αντίθετα ρεύματα, τόσο η έκταση όσο και η φύση της εκκοσμικεύσης ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό και η εκκοσμικεύση απέχει σίγουρα πολύ από την ολοκλήρωσή της. Θα ήταν, όμως, δύσκολο για τους λόγους αυτούς και μόνο να αρνηθεί κάποιος τη γενική τάση προς εκκοσμικεύση.

Υπάρχει εντούτοις μία σημαντική εξαίρεση: ο κόσμος του Ισλάμ. Η επιρροή του Ισλάμ στους λαούς και στις χώρες όπου είναι η κύρια θρησκεία, δεν έχει σε καμία περίπτωση μειωθεί κατά τα τελευταία εκατό χρόνια. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα έχει ενισχυθεί σημαντικά. Επιπλέον, η επιρροή του δεν περιορίζεται σε ορισμένα μόνο κοινωνικά στρώματα. Δεν μπορεί να ισχυριστει κανείς ότι η πίστη διατηρεί το σθένος της μόνο στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, στους χωρικούς ή στις γυναίκες.

Η επιρροή του είναι το ίδιο ισχυρή στην ηγεμονική τάξη και τις τάξεις των πόλεων, καθώς και στις πολιτισμικές ελίτ, όσο και στα λιγότερο ευνοημένα τμήματα του πληθυσμού. Είναι το ίδιο έντονη μεταξύ των παραδοσιακών καθεστώτων όσο και μεταξύ εκείνων που πιστεύουν στον κοινωνικό ριζοσπαστισμό.

Γενικά, η Δύση πρόσεξε το φαινόμενο μόνο μετά την ιρανική επανάσταση, που ήταν η πιο δραματική, αν και ίσως όχι η πιο τυπική του εκδήλωση. Υπάρχει σήμερα η τάση να αναφερόμαστε στο φαινόμενο αυτό ως «φονταμενταλισμός», ωστόσο ο όρος είναι ίσως κάπως παραπλανητικός. Στη Δύση φονταμενταλιστές θεωρούνται εκείνοι που υπερασπίζονται μία παλιά και κυρίως γραμματική ερμηνεία του δόγματος της πίστης τους απέναντι σε προσπάθειες να επανερμηνευθεί το δόγμα ως συμβολικό, κοινωνικό, λειτουργικό ή οτιδήποτε άλλο, ερμηνείες που σκοπό έχουν να κάνουν τη θρησκεία πιο ευχάριστη και πιο εύπεπτη για το σύγχρονο πνεύμα. Ο φονταμενταλισμός, που είναι τόσο διαδεδομένος στο μουσουλμανικό κόσμο, θα καταδίκαζε αναμφίβολα και αυτού του είδους τις υποχωρήσεις, αυτό όμως δεν είναι το μέτωπο στο οποίο είναι πιο ενεργός. Το μέτωπο της μάχης, στο οποίο κάνει πιο αισθητή την παρουσία του, είναι μια παλιά εσωτερική διαίρεση στο εσωτερικό του Ισλάμ, παλιά αν και όχι πάντα επίσημα αναγνωρισμένη, μεταξύ αυτού που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει Υψηλές και Χαμηλές κουλτούρες του Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός αντιτίθεται πράγματι στην απιστία των αλλοθρήσκων ή στις περιοριστικές επανερμηνείες, όμως ενδιαφέρεται βαθύτατα επίσης να ανικρούσει τις λαϊκές διαστρεβλώσεις του Ισλάμ, τις παράλογες δεισιδαιμονίες και τις τελετουργικές προσθήκες.

Ακριβώς μέσα από τους όρους αυτής της παλιάς αντιπαλότητας ανάμεσα στο Υψηλό και το Λαϊκό Ισλάμ, το συνεχιζόμενο σθένος του όχι απλώς περιγράφεται καλύτερα, αλλά εξηγείται και καλύτερα. Πρέπει κανείς να ξεκινήσει από τους ρόλους του Υψηλού και του Χαμηλού Ισλάμ μέσα στην παραδοσιακή μουσουλμανική κοινωνία, να ξεκινήσει δηλαδή από το μουσουλμανικό κόσμο όπως ήταν πριν από τη βίαιη επίδραση της Δύσης, που έκανε αισθητή την παρουσία της σε διαφορετικές εποχές

κοινωνικό πλαίσιο και συνάμα συντελούν στη διατήρηση της σταθερότητας και της ασφάλειας. Με λίγα λόγια, χρειάζονται μία θρησκεία με την έννοια που της προσέδιδε ο Durkheim. Μία θρησκεία που θα δίνει το κοινωνικό στίγμα του χρόνου και του τόπου. Αν δεν υπάρχουν ιερείς που να καταφέρνουν να δώσουν αυτό το στίγμα, τότε πρέπει να εφευρεθούν. Και πράγματι εφευρέθηκαν.

Ο πιο χαρακτηριστικός θεσμός του αγροτικού Ισλάμ ήταν η λατρεία των αγίων, που ωστόσο διαφέρει από τη λατρεία των αγίων στα Καθολικά παράλια της Μεσογείου. Η διαφορά εντοπίζεται στο ότι οι άγιοι του Ισλάμ ήταν γενικώς ζώντα πρόσωπα, που τελούσαν λειτουργίες αυτοπροσώπως και που δεν ήταν σεβαστοί λόγω προηγούμενης αγιότητας. Χρησιμοποιούνταν μάλιστα και ως μεσολαβητές για τον άλλο κόσμο. Στον Καθολικισμό οι νεκροί άγιοι προσεγγίζονται μέσω των ζώντων ιερέων. Στο Λαϊκό Ισλάμ, οι άγιοι είναι (ή ήταν) ζωντανό και υγιές. Οι άγιοι ήταν ιερείς. Οι νεκροί άγιοι μπορούσαν να πλησιασθούν μέσω των ζώντων αγίων, μέσα από τη μεγάλη εκκλησία των ζωντανών, των νεκρών και αυτών που δεν είχαν ακόμη γεννηθεί. Μεσολαβούσαν σε αυτόν τον κόσμο. Το δίκτυο των αγίων διασυνέδεε το παρελθόν με το παρόν, αυτόν τον κόσμο με τον άλλο, τη συγγένεια με την πίστη.

Οι αγροτικοί φυλετικοί ή ημιφυλετικοί πληθυσμοί δεν ήταν οι μόνοι που επιδίδονταν στη λατρεία των εν ζωή αγίων, της γενεαλογίας τους και των ιερών οργανώσεων, που συνήθως αναφέρονται στη λογοτεχνία ως θρησκευτικά Τάγματα ή Οργανώσεις ή Αδελφότητες. Οι κατώτερες τάξεις των πόλεων χρησιμοποιούσαν και εκείνες τη θρησκεία και τις πρακτικές της ως διέξοδο από την άθλια κατάστασή τους, ως προσωρινή φυγή μέσω της έκστασης που προκαλούσαν οι μυστικιστικές τεχνικές, τα παραίσθησιγόνα, ο χορός, η μουσική, το γίγνεμα των φιδιών, ο βαθύς σεβασμός των χαρισματικών προσωπικοτήτων και άλλα τέτοια που τελούνταν υπό θρησκευτική καθοδήγηση. Αν η αιμιάζουσα αστική τάξη έσκιζε στις Γραφές για να βρει μία επιβεβαίωση του δικού της άνετου τρόπου ζωής, οι κατώτερες τάξεις αναζητούσαν μέσα από μια πιο εκστατική θρησκεία τη διέξοδο

από τη δική τους άθλια κατάσταση. Οι δύο πιο διαδεδομένες θεωρίες περί θρησκείας θα την παρουσίαζαν (ως όπιο) ή ως προνόμιο. Οι δύο αυτές απόψεις δε συμπιέτουν πλήρως μεταξύ τους. Οι πλούσιοι δείχνουν προτίμηση στο προνόμιο, ενώ οι φτωχοί χρειάζονται ένα ναρκωτικό. Τα οπτικο-ακουστικά βοηθήματα της πίστης ήταν ουσιώδη τόσο για τη ψυχική παρηγοριά όσο και για την εξωτερική της κοινωνικής τάξης.

Η ευρυμάθεια και η διαυγής ευλάβεια μπορεί να συμβάλουν να επιβεβαιωθεί η πιο ευημερούσα αστική τάξη στην απόλαυση της δικής της προνομιάς θέσης, αλλά δεν παρηγορούν τους λιγότερο ευνοημένους, οι οποίοι στρέφονται σε μεσολαβητές και σε όσους προσφέρουν έκσταση για μία πιο χειροπιαστή παρηγοριά και μια πιο συναρπαστική διέξοδο. Έτσι, η χαμηλότερη πολιτιστική παραλλαγή της πίστης καλύπτει τις ανάγκες όχι μόνο των αγροτών, που βρίσκονται κλεισμένοι μέσα στις συγγενικές τους μονάδες και που απαιτούν οι μονάδες αυτές να εξυτηρηθούν και να εξωτερικευτούν τελετουργικά, αλλά και των πιο εξαθλιωμένων μελών του αστικού πληθυσμού, που χρειάζονται το τελετουργικό και την έκσταση περισσότερο ως προσωπική παρηγοριά παρά ως κοινωνικό «λιπαντικό».

Δεν πρέπει να σχηματισθεί όμως η εντύπωση ότι οι δύο παραλλαγές της πίστης ήταν καθαρά και με σαφήνεια καθορισμένες, αυστηρά διαχωρισμένες και ότι αντιμετώπιζαν η μία την άλλη με όρους πλήρους αντίθεσης. Αυτή θα ήταν μία χοντροειδής παρερμηνεία της κατάστασης. Τα πάντα είχαν μία συνέχεια, οι μεταβάσεις ήταν σταδιακές, τα όρια ασαφή και αβρίστα. Αυτή καθαυτή η ασαφεία των αντιθέσεων ήταν πολύ χρήσιμη. Οι αγρότες αναγνώριζαν την αυθεντία του Υψηλού Ιδεώδους, ακόμη και αν δεν μπορούσαν ούτε ήθελαν να το ακολουθήσουν. Συχνά συνέχιζαν να πιστεύουν ότι ο καθαγιασμένος Ιδρυτής της τοπικής τους γενεαλογίας Αγίων ήταν πολυμαθής, ακόμη και αν ο εκάστοτε επικρόσωπός της είχε χάσει κάθε ενδιαφέρον για μία τέτοια πολυμαθεία. Έτσι αναγνώριζαν την αυθεντία ενός ιδεώδους, που κανονικά δεν προσπαθούσαν ούτε καν να εφαρμόσουν. Το ίδιο συνέβαινε και στο κέντρο όπου, ως παραχώρηση του αγνότερου ιδεώδους στις αδυναμίες της κοινωνικής βούλη-

του την παλιά απαγόρευση της μεσολάβησης, τη στιγμή που η χρήση μεσολαβητών δεν ήταν πια ούτε αποτελεσματική ούτε επιτρεπτή. Αφού απομακρύνθηκε ο πειρασμός, η τήρηση των Υψηλών κανόνων έγινε εύκολη και ελκυστική. Ο πουριτανισμός και ο φονταμενταλισμός έγιναν δείγματα αστικής επιτήδευσης.

Αυτό αποτελεί το βασικό μηχανισμό της μαζικής μεταφοράς της νομιμοφροσύνης από τη λατρεία των αγίων στην ιερατική, φονταμενταλιστική παραλλαγή του Ισλάμ. Είναι η ουσία της πολιτισμικής ιστορίας του Ισλάμ τα τελευταία εκατό χρόνια. Ότι κάποτε ήταν επίτευγμα ή προνόμιο μιας μειονότητας, μια μορφή πίστης που εφαρμόζονταν από μία πολιτισμική ελίτ, έφτασε τώρα να ορίζει το σύνολο της κοινωνίας.

Η ουσία του εθνικισμού στη Δύση είναι ότι ένας Υψηλός — συνδεδεμένος με τον εναλλακτισμό — πολιτισμός γίνεται κυρίαρχα καθοριστικός της ιδιότητας του μέλους της κοινωνίας παράγοντας. Το ίδιο συνέβη και στο Ισλάμ, αλλά εκφράστηκε περισσότερο με το φονταμενταλισμό παρά με τον εθνικισμό, αν και μερικές φορές αυτά τα δύο συμπίπτουν. Για τις μάζες, η Υψηλή παραλλαγή του Ισλάμ επικύρωσε την άνοδο τους στην αστική τάξη. Επιπλέον, καθώς το νέο απο-αποικιοκρατημένο έθνος συχνά ήταν απλώς το σύνολο των Μουσουλμάνων που βρισκόταν σε αυθαίρετα καθορισμένο έδαφος, το οποίο προηγουμένως δεν είχε καμία συλλογική ταυτότητα, το Υψηλό Ισλάμ τους διέκρινε σε σχέση με τους ξένους που είχαν αντιμετωπίσει στην αποικιακή σύγκρουση. Τους παρέχευε μάλιστα και ένα είδος καταστατικού χάρτη, ένα ηθικά περιχαρακωμένο Σύνταγμα, έναντι της δικής τους νεοαναδυόμενης και συχνά ηθικά ύποπτης, τεχνοκρατικής ηγεσίας. Αυτή βέβαια, είναι μία λειτουργία που η πίστη πληρούσε για καιρό στο Ισλάμ. Αν οι κυβερνώμενοι έκριναν τους κυβερνήτες τους, το έκαναν εφαρμόζοντας τους θρησκευτικούς κανόνες του ιερού νόμου και όχι τόσο τις κοσμικές αρχές της Κοινωνίας Πολιτών. Αν και είναι αυστηροί και σχολαστικοί ως προς την εφαρμογή των ιερών εντολών, δεν είναι ωστόσο υπερευαίσθητοι ως προς την εσωτερική οργάνωση της πολιτικής εξουσίας, ούτε ενοχλούνται σοβαρά από την πελατειακή της δομή, τις αναποτελεσματικές της μεθόδους και τη μεροληψία της. Άλλωστε δεν περιμένουν τίποτε άλ-

λο από την πολιτική. Η Εξουσία είναι υπόλογη στο Θεό για την εφαρμογή των θρησκευτικών-νομικών κανόνων, όχι όμως στον άνθρωπο για την εφαρμογή κάποιου πολιτικού ιδεώδους. Μόνο οι φυλές είχαν εφαρμόσει συμμετοχική πολιτική στον τόπο τους, αλλά της προσέδωσαν τουλάχιστον κακή φήμη, καθώς τη συνδύααν με ηθική και θρησκευτική χαλάρωση. Το λαϊκό τους έθιμο εξέφραζε βέβαια μία γενική βούληση, αλλά ήταν ηθικά ύποπτο καθώς απέκλινε από τη θεία βούληση.

Αυτός ο συλλογικός αυτο-προσδιορισμός με όρους της προηγούμενης Υψηλής παράδοσης έκανε δυνατή την υπερνίκηση ενός οδυνηρού διλήμματος, που γενικώς κατατρέπει τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Συνήθως, αυτές οι κοινωνίες προσπαθούν να ξεφύγουν από τις ταπεινώσεις της οπισθοδρόμησης. Οι επιλογές που τους παρουσιάζονται, δεδομένου ότι το αδύναμο παλιό καθεστώς (ancien régime) και η Υψηλή του κουλτούρα έχουν χάσει το κύρος τους, είναι είτε η μίμηση των ξένων («Δυτικοποίηση») είτε η εξιδανίκευση της τοπικής λαϊκής παράδοσης ως φορέα βαθύτατων αξιών («λαϊκισμός»). Οι Μουσουλμάνοι δεν είναι αναγκασμένοι να κάνουν κανένα από τα δύο. Άφησαν την εξιδανίκευση της λαϊκής κουλτούρας στους Ξένους, που περιγράφουν τις φυλές με το ρομαντικό τρόπο του T.E. Lawrence*. Οι Μουσουλμάνοι έχουν τη δυνατότητα να εξιδανικεύσουν μία λαϊκή παράδοση που είναι πράγματι αυθεντικά νότια, αλλά που δεν είναι καθόλου απλοϊκή. Διότι το Υψηλό Ισλάμ μπορεί στην πραγματικότητα να μην είναι, όπως αρέσει στους οπαδούς του να πιστεύουν, η διαίωνηση της πρωτόγονης πρακτικής του Προφήτη και των Συντρόφων του, είναι όμως κάτι που υπήρξε πράγματι ένα περίβλεπτο στοιχείο και κομμάτι του μουσουλμανικού πολιτισμού για πάρα πολύ καιρό. Διαθέτει χαρακτηριστικά όπως η αυθεντία των Γραφών, ο πουριτανισμός, ο ατομικισμός, η κανονιστική κατεύθυνση, η χαμηλή φόρτιση μαγείας, η αποστροφή για τις άτακτες λαϊκές πρακτικές και τις μυστικιστικές παραδόσεις, που μπορεί να έχουν εμποτίσει τις επιλεγμένες σκοπιμό-

* Σ.τ.Ε.Μ. T.E. Lawrence (1888-1935), αρχαιολόγος, μετέπειτα γνωστός ως Lawrence της Αραβίας

η θεολογία και αυτό διευκολύνει τους σίτες σοφούς να επικοινωνούν καλύτερα με τις μάζες από ό,τι οι σουνίτες.

Παρ' όλα αυτά, όσο σημαντικό και αν ήταν το θέμα του μαρτυρίου και το λαϊκιστικό δυναμικό του Σιτισμού κατά την προετοιμασία της επανάστασης, μετά την επικράτησή της ο Khomeini τα έθεσε στο περιθώριο. «Σουνιτικοποίηση» σε βάθος το Σιτισμό. Επηρεασμένος βαθιά από το σουνιτικό πνεύμα εξίσωσε το Ισλάμ με την εφαρμογή του Νόμου. Ο Νόμος δεν έπρεπε να επιβληθεί περισσότερο ή λιγότερο αυστηρά πριν ή μετά από τον τελικό Ερχομό του Ιμάμη. Μέχρι τον Ερχομό αυτό η διατήρηση και η εφαρμογή του Νόμου είναι στα χέρια των σοφών (ποιος άλλος είναι ικανός να καθορίσει τι είναι ο Νόμος;) και ουσιαστικά το σιιτικό πολίτευμα θα είναι ένα είδος δημοκρατίας με μία ειδική προκατάληψη υπέρ της αυθεντίας των σοφών, μία δημοκρατία που δε θα εφαρμόζει τη βούληση του λαιού αλλά του Θεού, όπως αυτή καταμαρτυρείται σε έναν και μοναδικό Ιερό Νόμο. Αν και σίγουρα καλοδεχούμενος, ο ερχομός του Ιμάμη δε θα επιφέρει στην πραγματικότητα καμία ουσιαστική μεταβολή στην πολιτική κατάσταση. Έτσι, αν ο Σιτισμός βοηθήθηκε από τις ιδιομορφίες του να πραγματοποιήσει την εκπληκτική ιρανική επανάσταση, να γκρεμίσει ένα κράτος ακατανίκητο στον πόλεμο, με το στρατό του και τους οικονομικούς του πόρους εντελώς ανέπαφους, παρ' όλα αυτά η τελική κατεύθυνση που ακολούθησε το καθεστώς είναι τελείως σύμφωνη με τη γενική τάση που ήθελε το πέρασμα από μία Χαμηλή Κουλτούρα λατρείας της προσωπικότητας σε μία Υψηλή Κουλτούρα σεβασμού προς το νόμο.

Βλέπουμε ότι ο μουσουλμανικός κόσμος δείχνει μία έντονη τάση για την καθιέρωση μίας *Umma*, μίας γενικής κοινότητας, βασισμένης στην κοινή πίστη και στην εφαρμογή του νόμου της. Τι συμβαίνει όμως στο πολιτικό γίγνεσθαι, στο εσωτερικό μίας τέτοιου είδους κοινωνίας; Στην πράξη τα μουσουλμανικά πολιτεύματα είναι διαποτισμένα από τις πελατεικές σχέσεις. Υπάρχει κυβέρνηση-μέσω-κυκλώματος. Οι επίσημες θεσμικές ρυθμίσεις έχουν πολύ λιγότερη σημασία από ό,τι οι ανεπίσημες σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης, η οποία στηρίζεται σε προηγού-

μενες προσωπικές υπηρεσίες, στην παροχή προστασίας από τους υψηλά ιστάμενους προς τους υφισταμένους με αντάλλαγμα την υποστήριξη των τελευταίων προς τους πρώτους. Ο νόμος κυβερνά τις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, όχι όμως και τους θεσμούς της εξουσίας. Το περιχαρακωμένο θρησκευτικό σύνταγμα της κοινωνίας παρέχει νόμους που καθορίζουν τη διαγωγή των ανθρώπων σε όλες τις φάσεις της ζωής τους, αλλά δεν δίνει κανένα αρχέτυπο για την οργάνωση της εξουσίας. Το κενό αυτό καλύπτεται χωρίς ανιδράσεις από την πελατειακή πολιτική. Τα πιο πρόσφατα κινήματα του φονταμενταλισμού είναι ιδιαίτερα αδιάλλακτα, όσον αφορά την απόρριψη όλων των θεσμών, που έκαναν συμβιβασμούς. Δεσπόζουν ως μία απολύτως ακηλδωτη εφαρμογή του Ισλάμ και αποκηρύσσουν τους παλιούς σοφούς, που έκαναν την ειρήνη τους με ένα ακάθαρτο πολίτευμα¹⁰. Οι ύψιστοι αυτοί ποιητανοί δεν κατ'εφεραν ακόμη να καταλάβουν την εξουσία. Αν το κατορθώσουν, θα έχει ενδιαφέρον να δούμε, αν η δική τους διασκευή του μαρασμού του (επίγειου) κράτους θα είναι το ίδιο καταστροφική όπως ο κατά κάποιον τρόπο αντίστοιχος μπολσεβικικός φονταμενταλισμός.

Στον παραδοσιακό κόσμο του Ισλάμ, ο Ibn Khaldun έκανε τον κλασικό απολογισμό της παλιάς μορφής αυτού του συστήματος, έναν απολογισμό που παρέμεινε σε ισχύ για πολύ καιρό. Το πολιτικό σύστημα μπορεί να βασιστεί μόνο στη συνοχή και η συνοχή μπορεί να προέλθει μόνο από τις πρωτόγονες συνθήκες που επικρατούν σε μία φυλή, όπου δεν υπάρχει καμία κεντρική εξουσία διατήρησης της ειρήνης και, συνεπώς, η ασφάλεια του κάθε ατόμου εξαρτάται μόνο από την αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ αυτού και των υπολοίπων μελών της φυλής του. Στον ατομικοποιημένο κόσμο της πόλης, που ωστόσο είναι οικονομικά απαραίτητος για την κάλυψη των αναγκών της κοινωνίας, η συνοχή ήταν φύσει αδύνατη, καθώς οι ατομικοποιημένοι παραγωγοί μη όντας ικανοί να συνεργασθούν αποτελεσματικά, είναι καταδικασμένοι σε υποδούλωση. Η κοινωνική αλληλεγγύη και η παραγωγικότητα είναι αμοιβαία ασυμβίβαστες: η καθεμία στηρίζεται σε ένα μόνο τμήμα της κοινωνίας. Κατά συνέπεια, η άσκηση της διακυβέρνησης θα έπρεπε να είναι το δώρο

μάθουμε να καταλαβαίνουμε και αποτελεί μία σημαντική παραλλαγή της τρέχουσας πολιτικής κατάστασης. Αν όμως οι τμηματικές κοινωνίες πρέπει, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι υποκοινότητες στις οποίες στηρίζονται είναι πολύ αποπνικτικές για το σύγχρονο ατομισμό, να αντιταραβληθούν με την Κοινωνία Πολιτών, τότε το Ισλάμ παρουσιάζει ακόμη μία διαφορά. Αποτελεί παράδειγμα μίας κοινωνικής οργάνωσης, η οποία φαίνεται να μην μπορεί να διασφαλίσει πολιτικούς αντισταθμιστικούς θεσμούς ή οργανώσεις και η οποία, χωρίς να χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον ατομισμό, είναι ατομικοποιημένη και λειτουργεί αποτελεσματικά χωρίς πνευματικό πλουραλισμό.

4 Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Ο Μαρξισμός έχει εξασφαλίσει σήμερα μία σημαντική, αν και περιεργη θέση στην παγκόσμια ιστορία. Για πολύ καιρό έδινε την εντύπωση ότι αποτελούσε μία από τις σημαντικότερες επιλογές που είχε στη διάθεσή της η ανθρωπότητα. Σε μία φάση του έμοιαζε με τον Καλβινισμό της συλλογικής και ανταγωνιστικής εκβιομηχάνισης. Ήταν μία αυστηρή, αλλά σταθερή πίστη που θα οδηγούσε τους λαούς μέσα από δυσκολίες, επίπονες προσπάθειες και θυσίες, οι οποίες όμως δεν επρόκειτο να αντιμετωφθούν παρά πολύ αργότερα. Έμοιαζε, επίσης, με ένα εναλλακτικό μοντέλο που θα πρόσφερε περισσότερη δικαιοσύνη με τίμημα λιγότερη ελευθερία. Ακόμη και αν η μαρξιστική σταυροφόρα απέτυχε, φαινόταν ότι ο Μαρξισμός, έστω και με μειωμένο πάθος, θα συνέχιζε να αποτελεί μία αντίπαλη και εναλλακτική λύση. Δεν έγινε όμως έτσι.

Ήταν το πρώτο επίσημο κοσμικό σύστημα πίστης, που έγινε παγκόσμια θρησκεία και κρατική ιδεολογία σε ένα μεγάλο αριθμό κρατών, μερικά από τα οποία ήταν πολύ σημαντικά και ένα μάλιστα από αυτά ήταν υπερδύναμη. Υπάρχουν σήμερα πολύ λιγότερα κράτη αυτού του είδους από ό,τι υπήρχαν και οι αληθινές πεποιθήσεις αυτών που έχουν επιβιώσει είναι κάτι παραπάνω από ύποπτες. Ωστόσο για πολύ καιρό ο Μαρξισμός αποτέλούσε την εναλλακτική λύση στο φιλελευθερισμό. Με αυτό ως δεδομένο, η τύχη του έχει τεράστια σημασία για να καθορισθεί το τι μπορεί ή τι δεν μπορεί να συμβεί με τα πλασματικά, μη υπερβατικά, εγκόσμια συστήματα πίστεως.

σιδαίμονα συστήματα και γενικώς θεωρούσαν αυτή την κατάσταση ως δεδομένη. Είχαν δίκιο να τη θεωρούν δεδομένη αφού δεν υπήρχε εναλλακτική λύση. Στις συγκεκριμένες κοινωνίες, είχε πολύ φυσιολογικά αποδοθεί πολύ μεγαλύτερη σημασία στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης από ό,τι σε οποιαδήποτε αύξησή του γνωστικού κεφαλαίου ή του παραγωγικού δυναμικού, αν βεβαίως υποθέσουμε ότι τέτοια πράγματα ενδιέφεραν καθόλου ή θεωρούνταν επικτά ή ακόμη ήταν και καταννητά. Όλα αυτά αντικατοπτρίζονταν στις αξίες που διαπότιζαν τις αγροτικές κοινωνίες, στις αξίες που οδήγησαν στην καταξίωση των πολεμικών και ιερατικών ικανοτήτων και στην Κυριαρχία του Κόκκινου και του Μαύρου. Δεν οδήγησαν όμως στην καταξίωση ή την ενθάρρυνση των παραγωγικών δυνατοτήτων ή στην πνευματική αλλαγή και ο εξειδικευμένος παραγωγός ήταν συχνά αντικείμενο περιφρόνησης ή τρώμου ή και των δύο. Π εν λόγω κατάσταση είναι, για άλλη μία φορά, η φυσιολογική κοινωνική κατάσταση της ανθρωπότητας. Θα ήταν ανόητο να περιμένουμε κάτι άλλο.

Στη συνέχεια όμως κάτι παράξενο και ασυνήθιστο συνέβη. Μερικές κοινωνίες, των οποίων η εσωτερική οργάνωση και ηθική δε στηρίζονταν πλέον στη ληλασία και τη δεισιδαιμονία, αλλά στην παραγωγή και στις αξίες της πνευματικής ελευθερίας και αυθεντικής εξερεύνησης της φύσης, έγιναν πλουσιότερες και, περιέργως, ακόμη πιο αποτελεσματικές στρατιωτικά από τις κοινωνίες που βασιζόνταν και καλλιεργούσαν τις παλιές πολεμικές αξίες. Έθνη καταστηματαρχών, όπως οι Ολλανδοί και οι Άγγλοι, που είχαν οργανωθεί σε σχετικά φιλελεύθερα πολιτεύματα, νίκησαν επανειλημμένα έθνη, στα οποία κυριαρχούσαν στρατιωτικές αριστοκρατίες, εθισμένες στις αξίες της επίθεσης και της στρατιωτικής επίδειξης.

Γεννήθηκε έτσι η έννοια της «υπανάπτυξης», αν και δεν ήταν ακόμη γνωστή με αυτό το όνομα. Δημιουργήθηκαν κοινωνίες, μέσα στις οποίες οι διανοούμενοι αισθάνονταν ότι υπήρχε κάτι βασικά και δομικά λάθος και πίστευαν ότι μία εκ θεμελιω-ων αναδιάρθρωση ήταν δυνατή, επιθυμητή και υποχρεωτική. Θεωρούσαν τη διακυβέρνηση που βασιζόταν στο φόβο και στο ψέ-

μα, και που στον παραδοσιακό κόσμο ήταν αποδεκτή ως η κανονική κοινωνική κατάσταση του ανθρώπου, ως εκ φύσεως παράνομη και αποφευκτέα. Κήρυσσαν την ανάγκη μεταβολής αυτής της κατάστασης, καθώς, κατά γενική έκκληση, τα καθεστώτα στα οποία η καταπίεση και ο δογματισμός κυριαρχούσαν δεν ήταν απλώς και μόνο βίαια, αλλά στην πραγματικότητα πιο αδύναμα από τις κοινωνίες εκείνες που ήταν πιο ελεύθερες και πιο ανεκτικές! Η αντικατάσταση λοιπόν του φόβου και του ψεύδους από τη συναίνεση και την αλήθεια ήταν η ουσία του Διαφωτισμού και εθεωρείτο με βεβαιότητα επικτή. Μία νέα κοινωνική οργάνωση επρόκειτο να γεννηθεί κάτω από την κοινή σκέψη της λογικής και της φύσης.

Όταν το σύστημα, που ο Διαφωτισμός επέκρινε, κατέρρευσε από το 1789 και έπειτα, οι «πεφωτισμένες» ιδέες είχαν την ευκαιρία να δοκιμαστούν και πράγματι δοκιμάστηκαν. Η προσπάθεια εφαρμογής των ιδεών του Διαφωτισμού δεν οδήγησε, ωστόσο, σε μία ορθολογική και συναινετική επί γης τάξη. Οδήγησε πρώτα στην Τρομοκρατία και στη συνέχεια στη δικτατορία του Ναπολέοντα. Μία μπερδιστική και αυταρχική μοναρχία έμελε να είναι ο διάδοχος της Επανάστασης.

Από όλα αυτά έπρεπε να προκύψει κάποιο ηθικό δίδαγμα, και πράγματι προέκυψε. Η ανθρώπινη κοινωνία δεν προσφέρει για την απλή εφαρμογή εκ των προτέρων επεξεργασμένων θεωρητικών σχεδίων. Αυτό είναι ουτοπισμός. Υπάρχουν έμφυτοι περιορισμοί στην ίδια τη φύση της κοινωνικής οργάνωσης και αυτοί οι περιορισμοί πρέπει να γίνονται σεβαστοί. Η κοινωνική δομή έχει τη δική της λογική για την οποία ο νους δε γνωρίζει τίποτα. Οι συντηρητικοί πολιτικοί στοχαστές επισήμαναν πολλές φορές αυτό το σημείο, αλλά έφθναν μόνο μέχρι εκεί, εκδίδοντας μία συλλογική καταδίκη της ορθολογικής αναδιάρθρωσης και παρέμβασης και προειδοποιώντας για εκείνους που θα προσπαθούσαν να διαπλάσουν την κοινωνία σύμφωνα με αφηρημένες αρχές. Εξέδωσαν μία *carte blanche* πολλαπλών χρήσεων για κάθε πολιτική και πνευματική κατάχρηση που είχε καθιερωθεί από το χρόνο, με το αιτιολογικό ότι ήταν ή ότι θα μπορούσε να είναι, τουλάχιστον στο σύνολο, κοινωνικά λειτουργι-

κε όχι απλώς την άρση της αδικίας και της ανισότητας, αλλά και την υπερνίκηση της συλλογικής, εθνικής οπισθοδρόμησης και, άρα, της αδυναμίας και της ταπείνωσης. Εκ των υστέρων, μπαίνει κανείς στον πειρασμό να ισχυρισθεί ότι ο Μαρξισμός ανταποκρινόταν πλήρως στις αναζητήσεις της ρώσικης ψυχής. Τη βοήθησε να υπερνικήσει τη μονομανή ένταση ανάμεσα στις δυτικοστροφές τάσεις και στους μυστικιστικούς, μεσσιανικούς και λαϊκιστικούς της πόθους, μία ένταση που αποφεύχθηκε στο Ισλάμ μέσω της δικής του σχολαστικής, μονιστικής και ατομικιστικής Υψηλής παραλλαγής, που υποσχόταν αυτοδιόρθωση χωρίς τη χρήση εξωτερικών μοντέλων.

Ο Μαρξισμός ισχυριζόταν ότι ήταν επιστημονικός, ότι ήταν πράγματι το αποκορύφωμα και η ενσάρκωση της επιστημονικής άποψης του κόσμου και της εφαρμογής της στον άνθρωπο και στην κοινωνία. Παράλληλα όμως, επέκρινε δριμύτητα τους ηθικούς συμβιβασμούς της σύγχρονης κοινωνίας και υποσχόταν μία νέα τάξη που ήταν εντελώς ελεύθερη και συγχρόνως απόλυτα ικανοποιητική, χωρίς εκμετάλλευση, ανισότητα και καταπίεση. Έτσι, μέσα στα πλαίσια ενός και μόνου οράματος, θα μπορούσε κάποιος να ικανοποιήσει τόσο τη μεσσιανική λαχτάρα για έναν τελείως αδιάφθορο κόσμο, μία αρμονική κοινωνία, για έναν άνθρωπο σε συμφωνία με τον εαυτό του όσο και την επιθυμία να φθάσει την επιστημονικότητα των Δυτικών. Ο Μαρξισμός μπορεί ακόμη και να ξεκίνησε ως ένα μήνυμα προς τα καθυστερημένα έθνη (π.χ., τον καιρό της πρώτης του άρθρωσης, προς τους Γερμανούς), σύμφωνα με το οποίο δεν υπήρχε λόγος να προσπαθούν να προλάβουν την πρόοδο και θα ήταν καλύτερο να συνάντησουν την παγκόσμια ιστορία στο επόμενο υψηλότερο στάδιο της. Στο τέλος, όμως, κατέληξε να είναι μία γενικευμένη συνταγή για το πως απλώς και μόνο τα έθνη μπορούσαν να προλάβουν την πρόοδο¹¹.

Η θρησκευτική τάξη, η οποία επιβλήθηκε από τον Ignatius Loyola* αυτού του κινήματος που αυτοαποκαλούνταν πολιτικό

* Σ.τ.Ε.Μ. Ignatius Loyola, Ισπανός μοναχός, 1491-1556, ιδρυτής του Τάγματος των Ιησουιτών.

κόμμα, είχε ως στόχο της την ανηλεή εφαρμογή του οράματος. Οι ευνοϊκές συνθήκες του επέτρεψαν πράγματι να καταλάβει την εξουσία και για κάποιο καιρό, όχι μόνο κυβερνούσε την εν λόγω κοινωνία, αλλά κατόρθωσε σε έναν εκπληκτικό βαθμό να την πείσει να δεχτεί το όραμα αυτό ως βασικά νόμιμο και ηθικά επιτακτικό. Το σύστημα κατέληξε σε μία μοναδικά θλιβερή αποτυχία, κυρίως γιατί στο τέλος δεν μπορούσε να συναγωνιστεί τεχνικά και οικονομικά τη φιλελεύθερη Δύση και έχασε τόσο την κούρσα των εξοπλισμών όσο και την κούρσα της κατανάλωσης.

Όταν η νότια Ευρώπη και οι γειτονικές της περιοχές κατά τη διάρκεια μιας πρώιμης βαθιάς ιδεολογικής διάσπασης της Ηπειρου έμειναν πίσω σε σχέση με τις βορειοδυτικές χώρες, τα καθεστώτα της οπισθοδρόμησης δεν οδηγήθηκαν αμέσως στην πτώση. Οι κοινωνίες τους μπορούσαν να στραφούν προς το εσωτερικό τους και να απομονωθούν και να αγνοήσουν ή να ζήσουν με την οικονομική τους κατωτερότητα, για σημαντικό τουλάχιστον χρονικό διάστημα. Αν και είναι αμφίβολο ότι υπήρχε μία τέτοια δυνατότητα απομόνωσης, οι ηγέτες της πρώτης εγκόσμιας ιδεοκρατίας αποφάσισαν μπρος στην αναμφισβήτητη ήττα στον παγκόσμιο ανταγωνισμό να ανοιχτούν στον έξω κόσμο. Γρήγορα όμως ανακάλυψαν, είτε τους άρεσε είτε όχι, ότι δεν υπήρχε κανένας τρόπος να σταματήσουν ή να περιορίσουν τη διαδικασία, χωρίς τη χρήση μεθόδων πιο δραστικών από αυτές που ήταν διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν. Μία από τις καινούργιες λαϊκές παροιμίες στην Ανατολική Ευρώπη λέει ότι δεν μπορείς να είσαι κατά το ήμισυ έγκυος. Όλοι ξέρουμε τι σημαίνει αυτό: δεν μπορείς να φιλελευθεροποιείς κατά το ήμισυ. (Στην πραγματικότητα μπορείς. Σε αυτήν όμως την περίπτωση αποδείχτηκε αδύνατο να σταματήσει η διαδικασία σε κάποιο ημί-τονο ελευθερίας).

Όταν οι κοινωνικές τάξεις και οι θρησκείες γκρεμίζονται, υπάρχει συνήθως κάποιος πιστός οπαδός που πολεμά στο τελευταίο χαράκι. Τα κυνικά αυτο-επιβεβαιούμενα οράματα δεν μπορούν να αντικρουθούν. Οι αληθινοί πιστοί βρίσκουν πάντα επιπρόσθετη επιβεβαίωση σε δοκιμασίες και σε συμφορές. Υπάρχουν πάντα κάποιοι που λατρεύουν το όραμα. Η ψυχική α-

γο είναι να στήθιζε μία πίστη, τόσο περισοότερο σημαίνει
 τους μισούς της, τόσο πιο πολύ δύγλιμη έχουν στην ψυχή τους
 και τόσο περισσότερο καθορίζει την ταυτότητα τους. Είναι οι δύ-
 σκόλες σνήθικες, όπως εκέλεις που *προσβάλλουν*, για να χρίση-
 ποτισήσουν τον όρο τον Kierkegaard, που κλον τον πιστό
 αυτό που είναι (και αν πιστεύατε τον Kierkegaard τίποτα άλλο
 δεν το πιστεύατε αυτό). Η πίστη της μη ενικήσως της προ-
 φητείας ήταν σπάνια η πίστη που εγκαταλείπει την πίστη, μά-
 λον το αντίστροφο. Έχει επίσης ευωθεί ότι μία πίστη δεν γκε-
 μήεται εντελώς την αξιοπιστία της, αλλά κατάως υποχωρεί
 πιστοστά σε μία πιο ελπιότιμη αντίταλη πίστη. Ο Maghziotis, ο-
 μως, φαίνεται να αναγράφει όλα αυτά. Εγκαταλείπει χως
 να υπάχει καμία σαφή η, έρωτα, κάποια εναλλακτική άδση, και
 οι άνθρωποι προσηήσαν το κενό που άλει δόγμη. Στήσι-
 καν προς την *zastoi** του φιλέλευθερωσίου. Για, άδση, η μη-
 τα εκκοσμοποιείται και εγκαθιδρύει την θρησκεία να υπολείνεται
 τόσο που φανερώνεται σε όλη την υπεσβατικώς προκαχώς της
 ως προς την ζωή και την ικανότητα της να αναστήθιζε πίστα ούς
 αντιστότες; Η ου έκανε άδση;

Αμφισβάλω αν η έχη τώρα έχουν τα απαιτούμενα στοιχεία
 για να ανταναστήσουν σε αυτή την εδωτήση. Αξίζει, όμως, να ε-
 ξετάσουν τα δεδομένα που έχουν σε τη διαθεσιμίας και τις ε-
 ξηγήσεις που έχουν κατάποια αληθοφάνεια. Το εμπόδες γέγονος,
 ό η διαδοχή ο Maghziotis ισχυρίζεται ηε περιφφύεται ότι εδ-
 νεί αν τον κρόση και όχι κρόσηοιον άλλων και κατά συνέπει-
 α υποδεικνύει να αντικουδοθεί από τα γεγονότα και
 τα δεδομένα αυτού του κρόσηου, δεν έζηεί κατά τα ληλυτά του
 πολλα πρόσγμια. Οι παλές θρησκείες οιοολογούμενες ισχυ-
 ζονται ότι ενδοιφθεδονταν πρσβατικώς για έναν άλλο κρόση, α-
 λεί επίσης έλεγαν πολλα και για αυτόν εδω και οι ανακηφίτες
 πολλών από αυτά που έλεγαν για αυτόν τον κρόσηο δεν τους δι-
 ποδγλήσαν σχεδόν κανένα πρόσγμια. Αντίθετα, η έγκληση εν-

* Σ.τ.Ε.Μ. Kierkegaard, Sorgen, Ahye (1813-1855), όνας φάσος και θε-
 ολόγος.
 * Σ.τ.Ε.Μ. «zastoi» σημαίνει σπασιότης.

νάκη των ανθρώπων αυτών για πίστη είναι ισχυρότερη από
 τους λόγους που έχουν να την εγκαταλείψουν και παραμείνουν
 πιστοί μέχρι έχρη την τελευταία στιγμή. Αυτό δε συνέβη στην ιστο-
 ρική αυταυτότητα της Vandece* ού-
 τε βέβαια Bunker ης αυτοκράτορας του 1991
 οεβική αυτοκράτορα. Σε αυτήν δεν υπήθε ούτε Vandece* ού-
 τε βέβαια Bunker ης αυτοκράτορας του 1991
 δεν είχε ούτε κουάγιο ούτε περισήση. Οι διάβοχοι του πολε-
 μήσαν κάποιες φορές για τα οφέλη της έξουσίας και για εβνι-
 στικούς λόγους η για να διατηρήσουν κάποιους από τους ανε-
 θαχούς οπαδούς, αλλά ουσιαστικά κανείς τους δε διέθετε αγ-
 κερδ ήλιο και νοσημοφροσύνη για να αγωνιστεί για την τάση και
 την πίστη αυτή καθαυτή. Στην κριοθέσια κανείς τους δεν έχει
 να πει μία καλή λέξη για τον ίδιο το Maghziotis. Η παλιά *voiev-*
 κλατοδα μεταγράφηκε σε οβθινιστές η σε καιροσοκίτους-κα-
 ταλάνες ηε εντυπωσιακή και τρομακτική ταχτήση. Η ου έδεν ε-
 γκαταλείπει βυθίζοινο λόγο ηε τέτοια χυδούβηλη αντρο-
 ποιότητα και ομοφώνια, ποτε δεν καταδυνατόηκε περιήμα τόσο
 οκαλήστικα. Η ου καιρο πρην, ο Machiavelli είχε πει ότι ένα
 αυτοκρατικό κρότος θα μπορούσε να καταστραφεί ηε ένα ψήσι-
 μα, αν το χυτήμα έρηπτε το κέρσο. Εδω, φαίνεται να κατα-
 ρέει το τελευταίο αυτοκρατικό κρότος, λόγω έσοτερικής έφα-
 σθίσιας του κέρσου, χως να έχει υποστεί ούτε ένα πρήσημα.
 Όταν ήθε η φιλέλευθερωσική ποτισήση και η έξωτερική φανισή-
 νική στήθιδοφωση στην πίστη είναι υποχρωτική, υ-
 μήθε μία ενικήσικη, σχεδόν παγκόσμια εγκατάλειψη της δε-
 σίας του Maghziotis — ηθική, κοσμοολογική, κοινωλυολογική —
 δεν είναι ούτε επόβια παράλογοι ούτε εντελώς αποκουοσι-
 κολ. Οι θρησκείες ως θρησκείες δεν υπήσαν ποτε πολύ τρωές
 αντέσταν στην κατά τη κρησθισμένη αντίκρουση. Οσο πιο δόκο-

* Σ.τ.Ε.Μ. La Vandece, περιόχη της δικής της Vakkas, στην ακτή του Ατλαντι-
 κού, νότιος του Αλγίρα και της Nantes, η οποία αντιστάθηκε στην Τυρκική Επα-
 νασταση. Ταυτόθικη ηε την έννοια της Ανεταναστάσιας.
 * Σ.τ.Ε.Μ. Bunker σημαίνει καταψήγιο. Το πάλον γλωσσικό Bunker, στο ομοίο
 μορφαώς αναφέρεται ο υπερωφής, είναι τωρο του Kierke

βεβαίωση του ψεύδους μάλλον τις βοήθησε να αποκτήσουν εκείνη την ειδική γεύση και ένταση που σημαδεύει και, ίσως, καθορίζει μία θρησκεία.

Τότε λοιπόν γιατί; Ένα μέρος της εξήγησης μπορεί ίσως να αναζητηθεί στον πλήρη, ασυμβίβαστο κολλεκτιβισμό της μαρξιστικής άποψης περί σωτηρίας του ανθρώπου, στη σωτηριολογία του. Ο Μαρξισμός πράγματι υπόσχεται μία συλλογική σωτηρία, όχι όμως στο άτομο, αλλά στην ανθρωπότητα ως ολότητα. Δεν έχει ουσιαστικά τίποτα να πει σε ένα άτομο που αγωνιά προσωπικά ή περνάει κάποιου είδους κρίση, εκτός ίσως το πολύ πολύ, να το συμβουλέψει να χαρεί για την επερχόμενη μακαριότητα όλης της ανθρωπότητας και να το ενθαρρύνει να βοηθήσει στον αγώνα και να ζωστεί τα όπλα προκειμένου ο αγώνας αυτός να πετύχει. Μία συνέπεια αυτού ήταν η έντονη αποτυχία δημιουργίας στη Σοβιετική Ένωση τελετουργιών που θα κάλυπταν τις διάφορες εκφάνσεις της ζωής ή, εν πάση περιπτώσει, τελετών που θα τις διασυνέδεαν με την επίσημη πίστη¹². Ο Μαρξισμός δεν έχει τίποτα να πει για τις προσωπικές τραγωδίες και απώλειες.

Αλλά υπάρχει ίσως ένας ακόμη σημαντικότερος παράγοντας. Η μεγάλη αδυναμία του Μαρξισμού μπορεί να μην ήταν τόσο η επίσημη εξάλειψη του υπερβατικού από τη θρησκεία, αλλά η υπερκαθαγία του ενυπάρχοντος. Κληρονόμησε το λανθάνοντα πανθεισμό του από την πνευματική του καταγωγή, από τον Spinoza μέχρι τον Hegel. Ο Spinoza είχε διδάξει ότι ο κόσμος ήταν μία αδιαίρετη ενότητα, κατακλυσμένη από το θείο, το οποίο τη διαπότιζε συμμετρικά. Ο Hegel είχε προσθέσει ιστορική κίνηση σε αυτό το όραμα και ο Μαρξισμός γεννήθηκε από τη συγχώνευση αυτών των ιδεών. Σέβεται αυτό τον κόσμο και τη δραστηριότητα του ανθρώπου μέσα σε αυτόν. Ο πανθεισμός μπορεί να είναι μία πιθανή κατάσταση του μυαλού για έναν ασυνήθιστο, εθισμένο στο Θεό άνθρωπο, όπως ο Spinoza, αλλά είναι ακατανόητος για τους πολλούς. Οι κοινοί άνθρωποι χρειάζονται έναν πνευματικά διαστρωματωμένο κόσμο, στον οποίο δεν υπάρχει μόνο το ιερό, αλλά και το εγκόσμιο. Όλα μπορούν να είναι ιερά, αλλά μερικά πράγματα πρέπει να είναι πιο ιερά από άλλα.

Δεν μπορούν οι άνθρωποι να αντέξουν τη συνεχή μέθη τους με το ιερό (αν και περιοδικά τους αρέσει) και χρειάζονται να ηρεμήσουν στο εγκόσμιο. Είναι, ίσως, αυτή ακριβώς η έλλειψη του εγκόσμιου που τελικά ανέτρεψε το Μαρξισμό και που έκανε αδύναμη την επιρροή του στην ανθρώπινη καρδιά. Έχει ειπωθεί ότι η κοινωνία δεν μπορεί να κάνει δίχως το ιερό. Ίσως, όμως, χρειάζεται και το εγκόσμιο, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό.

Καθαγιαζοντας όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, ιδιαίτερα την εργασία και την οικονομική σφαίρα, ο Μαρξισμός στέρησε τους ανθρώπους από ένα εγκόσμιο καταφύγιο, στο οποίο θα μπορούσαν να προσφύγουν σε περιόδους χαλαρότητας και μειωμένου ζήλου. Τέτοιες περίοδοι είναι αναπόφευκτες, καθώς υπάρχουν ελάχιστα άτομα και ίσως καμία συλλογική κοινωνία που να μπορούν να παραμένουν επ' αόριστον σε κατάσταση μεγάλης έξαρσης. Όταν ελαττώνεται ο ενθουσιασμός, είναι καλό να υποχωρεί κανείς σε περιοχές που είναι ουδέτερες, που τουλάχιστον δεν έρχονται σε σύγκρουση με τις απαιτήσεις της πίστης. Το πέρασμα στη ρουτίνα είναι ένα μεγάλο πλεονέκτημα για την πίστη. Χωρίς προσωρινή ανάπαυλα, η ακατάπαυστη πίσση και η απαιτητική φύση μίας σωτήριας πίστης μπορεί να είναι πολύ μεγάλες. Ο David Hume εντόπισε σε αυτά την εξήγηση του αινίγματος γιατί οι Προτεστάντες ζηλωτές, αντίθετα με τη λογική, ήταν τελικά περισσότερο φιλοι παρά εχθροί της ελευθερίας. Η διεύρυνση της δυνατότητας συμμετοχής όλων στα ιερατικά καθήκοντα μπορεί να τους είχε κάνει σκληρούς την εποχή του ζήλου, η απουσία όμως θρησκευτικών ειδικών τους επέτρεψε να είναι ιδιαίτερα μετριοπαθείς την εποχή της μείωσης του ενθουσιασμού. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στο Ισλάμ. Ο πιστός δεν εγκαταλείπει την πίστη του όταν στρέφεται προς την οικονομική δραστηριότητα, στο μέτρο που οι κανόνες της πίστης και η υποχρέωση να τους τηρεί τον ακολουθούν και τον στηρίζουν. Ταυτόχρονα όμως, η οικονομική δραστηριότητα αυτή καθαυτή είναι ουδέτερη και η επιτυχία ή αποτυχία της ή η ποιότητα της δεν μολύνουν την πίστη.

Στο Μαρξισμό αυτό δε συμβαίνει. Η οικονομική δραστηριότητα έχει καθαγιαστεί, αποτελεί ταυτόχρονα τα ιερά μυστήρια

Κατά συνέπεια μία κτηνοτρόφικη δραστηριότητα *Uming*, η του-
 ηταξία του βελού και κοσμητικό, κατασκευάζει διακοσμητικά της ενδ-
 ομή της στους πατοές και, κατά τα άλλα, η λαμπρή εντύπωση. Η γα-
 λη όπως *Uming*, που αποδίδει οπτική επίδραση με ένα σύγχρονο μο-
 οτυπικό και ασύμβατο μονοχρωμικό ιδίωμα, ορίζεται. Προσπα-
 θήσαστε να δώσετε κάποιες επισημειώσεις τόσο για την ε-
 λυστικότητα της εντύπωσης, όσο και για την ελκυστικότητα της αμοιβα-
 κωβήσαστε τις παρθέσεις είναι η ίδια με την ίδια με την ίδια με την ίδια με
 θεία της να οριζούμε και να κατανοήσουμε την Κοινωνία Προ-
 γατών, η οποία διαφέρει διαρκώς και από τις δύο. Ο καθένας και
 αν αποδειχθεί ότι είναι η Κοινωνία Προγόνων, είναι προφανώς
 ότι και που πρέπει να αναζητήσουμε.

Κατά συνέπεια μία κτηνοτρόφικη δραστηριότητα *Uming*, η του-
 ηταξία του βελού και κοσμητικό, κατασκευάζει διακοσμητικά της ενδ-
 ομή της στους πατοές και, κατά τα άλλα, η λαμπρή εντύπωση. Η γα-
 λη όπως *Uming*, που αποδίδει οπτική επίδραση με ένα σύγχρονο μο-
 οτυπικό και ασύμβατο μονοχρωμικό ιδίωμα, ορίζεται. Προσπα-
 θήσαστε να δώσετε κάποιες επισημειώσεις τόσο για την ε-
 λυστικότητα της εντύπωσης, όσο και για την ελκυστικότητα της αμοιβα-
 κωβήσαστε τις παρθέσεις είναι η ίδια με την ίδια με την ίδια με την ίδια με
 θεία της να οριζούμε και να κατανοήσουμε την Κοινωνία Προ-
 γατών, η οποία διαφέρει διαρκώς και από τις δύο. Ο καθένας και
 αν αποδειχθεί ότι είναι η Κοινωνία Προγόνων, είναι προφανώς
 ότι και που πρέπει να αναζητήσουμε.

Κατά συνέπεια μία κτηνοτρόφικη δραστηριότητα *Uming*, η του-
 ηταξία του βελού και κοσμητικό, κατασκευάζει διακοσμητικά της ενδ-
 ομή της στους πατοές και, κατά τα άλλα, η λαμπρή εντύπωση. Η γα-
 λη όπως *Uming*, που αποδίδει οπτική επίδραση με ένα σύγχρονο μο-
 οτυπικό και ασύμβατο μονοχρωμικό ιδίωμα, ορίζεται. Προσπα-
 θήσαστε να δώσετε κάποιες επισημειώσεις τόσο για την ε-
 λυστικότητα της εντύπωσης, όσο και για την ελκυστικότητα της αμοιβα-
 κωβήσαστε τις παρθέσεις είναι η ίδια με την ίδια με την ίδια με την ίδια με
 θεία της να οριζούμε και να κατανοήσουμε την Κοινωνία Προ-
 γατών, η οποία διαφέρει διαρκώς και από τις δύο. Ο καθένας και
 αν αποδειχθεί ότι είναι η Κοινωνία Προγόνων, είναι προφανώς
 ότι και που πρέπει να αναζητήσουμε.

Κατά συνέπεια μία κτηνοτρόφικη δραστηριότητα *Uming*, η του-
 ηταξία του βελού και κοσμητικό, κατασκευάζει διακοσμητικά της ενδ-
 ομή της στους πατοές και, κατά τα άλλα, η λαμπρή εντύπωση. Η γα-
 λη όπως *Uming*, που αποδίδει οπτική επίδραση με ένα σύγχρονο μο-
 οτυπικό και ασύμβατο μονοχρωμικό ιδίωμα, ορίζεται. Προσπα-
 θήσαστε να δώσετε κάποιες επισημειώσεις τόσο για την ε-
 λυστικότητα της εντύπωσης, όσο και για την ελκυστικότητα της αμοιβα-
 κωβήσαστε τις παρθέσεις είναι η ίδια με την ίδια με την ίδια με την ίδια με
 θεία της να οριζούμε και να κατανοήσουμε την Κοινωνία Προ-
 γατών, η οποία διαφέρει διαρκώς και από τις δύο. Ο καθένας και
 αν αποδειχθεί ότι είναι η Κοινωνία Προγόνων, είναι προφανώς
 ότι και που πρέπει να αναζητήσουμε.

και με την αποτυχημένη *Umma*, καθώς και με τις κυριαρχούμενες από τελετουργίες, ξαδερφοκρατούμενες δημοκρατίες, δίχως βέβαια να ξεχνάμε τις καθαρές δικτατορίες ή τις πατρογονικές κοινωνίες.

5 Η ΕΠΙΤΥΧΗΜΕΝΗ UMMΑ

Υπάρχει μία συναρπαστική αντίφαση στο σκεπτικό του David Hume σχετικά με αυτό το ζήτημα, μία αντίφαση πιθανώς πιο αποκαλυπτική και διαφωτιστική από τη λογική των κοινών ανθρώπων. Στο έργο του *The Natural History of Religion*, ο Hume επινοεί μία κοινωνιολογία της θρησκείας, η οποία, επαγωγικά, αποτελεί ταυτόχρονα μία θεωρία των προ-υποθέσεων της ελευθερίας. Οι κεντρικές του ιδέες μοιάζουν με εκείνες του Gibbon*, και με εκείνες του σύγχρονου οπαδού τόσο του Hume όσο και του Gibbon, του Frazer** . Είναι σύμφωνες με το στυλ και το πνεύμα του Διαφωτισμού καθώς επιδεικνύουν θαυμασμό για τις αρετές της κλασικής αρχαιότητας και απέχθεια για το μονοθεϊστικό, σχολαστικιστικό, εγωιστικό ήθος που την αντικατέστησε.

Η κλασική αρχαιότητα ενοτάλαξε στον πραγματικό κόσμο το πολιτικό καθήκον και τις κοινωνικές αρετές που συμβάλλουν στην κοινοτική ευημερία. Ο Χριστιανισμός τα αντικατέστησε με ένα εγωιστικό ενδιαφέρον για προσωπική σωτηρία σε ένα άλλο κόσμο. Ο Hume δεν είχε ακόμη την ωριμότητα του Benjamin Constant ή του Fustel de Coulanges για να κατανοήσει ότι οι ελευθερίες των αρχαίων δεν εναρμονίζονταν πλήρως με τις σύγχρονες συνθήκες. Η αντίθεση, στη βάση της οποίας επιχειρημα-

* Σ.τ.Ε.Μ. Gibbon Edward (1737-1794), άγγλος ιστορικός.

** Σ.τ.Ε.Μ. Sir James George Frazer (1854-1941), βρετανός νομικός και κοινωνικός ανθρωπολόγος. Ασχολήθηκε με τη μαγεία ως πρόδρομο της θρησκείας και της επιστήμης.

Εδώ δεν είμαστε πλέον στην πριν από τον Fustel περιγραφή του κόσμου που κάνει ο Gibbon, στον οποίο η καλή κοινωνική κατάσταση εξισώνεται με ό,τι καλύτερο μπορεί να βρεθεί στην αρχαιότητα, αλλά στον κόσμο του Max Weber, τον διαποτισμένο από τη συνείδηση ότι κάτι πολύ σημαντικό έχει συμβεί στο σύγχρονο κόσμο και ότι αυτό συνδέεται με τη Μεταρρύθμιση. Αντίθετα με το προηγούμενο επιχείρημα, ο ενθουσιασμός είναι τελικά φίλος της ελευθερίας! Η ατομικιστική, δογματο-κεντρική, σοβαρή πίστη, που καταργεί την ιεροσύνη κάνοντας κάθε άνθρωπο ιερέα του εαυτού του και που τον επιφορτίζει με το βάρος της προσωπικής του επιτήρησης και με τη συνεχή, έντονη αγωνία που έχει αυτή ως επακόλουθό της, όσο παράξενο και αν φαίνεται, είναι αναμφισβήτητα σύμμαχος της ελευθερίας! Το αρχικό μοντέλο συνεπαγόταν το αντίθετο. Τα γεγονότα, όμως, της υπόθεσης δείχνουν τώρα προς την άλλη κατεύθυνση.

Η τελευταία από τις τρεις προτάσεις τα συνοψίζει όλα. Οι άλλες δύο αποτελούν προσπάθειες για την εξήγηση του περιεργου αυτού φαινομένου, του τόσο αντίθετου στον αληθοφανή σολογισμό που παρατέθηκε προηγούμενα από το *The Natural History*. Η προτεινόμενη εξήγηση πλησιάζει αυτό που ο Max Weber θα αποκαλέσει αργότερα «ρουτινοποίηση»: οι θρησκείες που είναι παραδομένες στον «ενθουσιασμό», που είναι δηλαδή σταθερά προσηλωμένες στο αφηρημένο δόγμα και τη σοβαρή του εφαρμογή, αν και αρχικά ασυμβίβαστες και για αυτό το λόγο εχθρικές προς την ελευθερία, γίνονται τελικά πιο ήπιες και πιο ανεκτικές.

Συνεισφέρουν (τουλάχιστον) διπλά στην ελευθερία. Πρώτον καταστρέφουν τους ιερείς, εν μέρει με τη διεύρυνση της δυνατότητας συμμετοχής στα ιερατικά καθήκοντα που καταργεί την ύπαρξη μίας διακεκριμένης ιερατικής κλάσης, και δεύτερον, εννοούν άμεσα την ελευθερία κατά την περίοδο της μείωσης του ζήλου. Η μείωση αυτή του ζήλου βοηθείται από την απουσία μεταξύ των πρώην ένθερμων οπαδών της πίστης μίας ειδικής κατηγορίας ανθρώπων, επιφορτισμένης με τη διατήρηση της φλόγας της πίστης. Αυτή ακριβώς η εξίσωση της θρησκευτικής κατάστασης, που είχε μετατρέψει τους πουριτανούς σε ζηλωτές και

τρομερούς εχθρούς της ελευθερίας την εποχή της αποκορύφωσης του ζήλου, οδηγώντας όλους τους ανθρώπους σε θρησκευτική υστερία, τους έκανε επίσης πιο ανεκτικούς την περίοδο της μείωσης του ενθουσιασμού...

Όλα αυτά είναι υπέροχα και ασυγκρίτως ανώτερα από την άλλη προσπάθεια που έκανε ο Hume να εξηγήσει το φιλελεύθερο δυναμικό του θρησκευτικού ενθουσιασμού στο βιβλίο του *The Natural History*. Πρέπει, όμως, σίγουρα να ληφθεί επίσης υπόψη η ισορροπία των δυνάμεων στην κοινωνία, καθώς και οι ισορροπίες μεταξύ των φανατικών οπαδών και αυτών που ήταν κυριευμένοι από τη δεισιδαιμονία. Μήπως θα μπορούσε η όλη ιστορία να έχει κάπως έτσι; Οι ζηλωτές έκαναν σοβαρές παρεμβάσεις στην κοινωνία και ήταν πράγματι για κάποιο καιρό νικητές. Παρ' όλα αυτά, στο τέλος, αν και δε συνετριβήσαν, νικήθηκαν. Η κοινωνία στο σύνολό της εννοούσε το συμβιβασμό, μία μερική διατήρηση της δεισιδαιμονίας, της ιερατικής εξουσίας, του τυπικού και των άλλων, αν και με περιορισμένη εξουσία. Ο συμβιβασμός συνδυαζόταν επιπλέον με αποδοχή των εξτρεμιστών-πιστών, οι οποίοι, καθώς ήταν αναγκασμένοι να αποκηρύξουν τη φιλοδοξία τους, να επιβάλουν ακόμη και με στρατιωτική και πολιτική βία τη δικαιοσύνη στη γη, στράφηκαν στο κήρυγμα της ειρήνης και της ανοχής. Η προσπάθειά τους να επιβάλουν τη δικαιοσύνη στη γη ηττήθηκε, αλλά δε συνετριβήσαν σε βαθμό που να μην μπορούσαν να εφαρμόσουν τη δικαιοσύνη μέσα στα δικά τους ηθικά γκέτο και να ζητήσουν με επιτυχία να αποδεχθούν οι άλλοι τον υπερβολικό, αλλά ιδιωτικό τους ζήλο. Ανίκανοι να διασφαλίσουν ότι το θέλημα του Θεού θα γίνεται στη γη όπως και στον ουρανό, στράφηκαν προς το εσωτερικό τους και το επέβαλαν στους εαυτούς τους, ενώ στον έξω κόσμο στράφηκαν προς την παραγωγική δραστηριότητα με το ίδιο πάθος που έδειχναν για το θρησκευτικό ζήλο. Ή καλύτερα, στράφηκαν στην οικονομική δραστηριότητα, εφαρμόζοντάς την με θρησκευτικό ζήλο και ανιδιοτέλεια. Μόνο μία τέτοια πλατωνική, αγνή, ανιδιοτελής απληστία μπορούσε να γεννήσει εκείνη την εργασιακή ηθική και τη σταθερή συσσώρευση που παράγει μία σύγχρονη οικονομία. Εκείνοι που επεδίωκαν τα υλικά αγα-

6 Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

Οι δογματικές, σωτηριολογικές, πολύπλευρες παγκόσμιες θρησκείες, που κατά την «Άξονική εποχή» αντικατέστησαν τις κοινοτικές, τελετουργικές, επιμέρους θρησκείες, δεν πέτυχαν ποτέ να τις αντικαταστήσουν πλήρως. Η διάσταση του δογματικού, ατομικιστικού, παγκόσμιου στοιχείου εισήχθη σαν μία μεγάλη αποκάλυψη. Το δόγμα ή η διαφώτιση της απόλυτης σωτηρίας προσφέρθηκε σε κάθε άτομο που το αναζητούσε. Στη συνέχεια προστέθηκε στο κοινοτικά καθορισμένο τελετουργικό και τέθηκε υπό την κηδεμονία του κλήρου που είχε επιβιώσει από το παρελθόν. Στο εξής, η θρησκευτική ζωή της ανθρωπότητας θα ήταν η αλληλεπίδραση αυτών των δύο βασικών στοιχείων, που μερικές φορές συγχωνεύονταν αρμονικά και άλλες βρίσκονταν σε ανοιχτή αντιπαράθεση. Ο τρόπος με τον οποίο αυτά τα δύο στοιχεία συναντήθηκαν στο Χριστιανισμό και στο Ισλάμ είναι ενδιαφέρον. Οι δύο περιπτώσεις είναι κυριολεκτικά πανομοιότυπες.

Στο Ισλάμ, η σχολαστική, πουριτανική και ατομικιστική παραλλαγή υπερίσχυε στο κέντρο. Μπορεί να μην είχε πάντα πολιτική εξουσία, της είχε ωστόσο αναγνωρισθεί κανονιστική εξουσία. Έδινε τον τόνο, προσδιόριζε και νομιμοποιούσε αυτό που αναγνωριζόταν ως οι υψηλότερες αξίες. Οι τελετουργικές, εθισμένες στη μεσολάβηση και στην έκσταση, ιεραρχικές παραλλαγές ήταν διασπασμένες, περιφερειακές, λαϊκές και συχνά λίγο ντροπιασμένες. Έτσι, στο κέντρο βρισκόταν η *Umma*, η το-

πική κοινότητα στην περιφέρεια, ενώ οι θρησκευτικές τελετουργίες της κοινότητας εντοπιζόνταν στα χαμηλότερα επίπεδα της κοινωνικής ιεραρχίας. Η κεντρική εξουσία ήταν κυρίως συνδεδεμένη με την πρώτη θρησκευτική μορφή και οι τοπικές κοινότητες με τη δεύτερη.

Περιοδικά, εκδηλώνεται σύγκρουση μεταξύ των δύο, και οι φανατικοί του κέντρου υπερισχύουν για κάποιο καιρό της δεσποτικής που επικρατεί στην περιφέρεια, αλλά οι κοινωνικοί παράγοντες αποκαθιστούν τελικώς την ισορροπία. Στην Ευρώπη, η αντίθεση μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας είναι μία αντίθεση παρόντος και παρελθόντος, καθώς κινούμαστε από την κοινότητα στην κοινωνία. Στο Ισλάμ αυτά τα δύο ήταν πάντα και ταυτόχρονα παρόντα: η κοινότητα στην περιφέρεια και η κοινωνία στο κέντρο.

Η ανάδυση του σύγχρονου κόσμου ωστόσο — που επιβλήθηκε κυρίως από εξωγενείς και όχι ενδογενείς δυνάμεις — και η νέα ισορροπία δυνάμεων, με την ευνοιά τους προς το αστικό κέντρο οδηγούν στην κατάρρευση της κεντρικής πίστης και έτσι δημιουργείται επιτέλους μία επιτυχημένη *Umma*. Αυτό είναι το μυστήριο της ανθεκτικής στην εκκοσμίκευση φύσης του Ισλάμ, που πραγματευτήκαμε παραπάνω.

Στο Δυτικό Χριστιανισμό η ανάμειξη των δύο θρησκευτικών στοιχείων ήταν εντελώς διαφορετική. Η ιεραρχία, η οργανωμένη μεσολάβηση, το γραφειοκρατικοποιημένο τελετουργικό και η μαγεία υπερίσχυαν στη μία και κεντρική οργάνωση, που διεκδικούσε το δικαίωμα του μονοπωλίου στο δεσμό της με τον Ιδρυτή της πίστης και πηγή της μοναδικής αποκάλυψης. Οι σχολαστικοί, πουριτανοί και ατομικιστές, φανατικοί, που απέρριπταν την έκσταση και αποκήρυσσαν τη μεσολάβηση, είχαν περιθωριοποιηθεί. Ήταν διασπασμένοι, ενώ αντίθετα η οργάνωση ήταν μία, μοναδική και ενοποιημένη, κάτι που ίσχυε τον περισσότερο τουλάχιστον καιρό, όταν δηλαδή δεν υφίστατο κάποιο προσωρινό σχίσμα.

Ήταν αυτό το μίγμα που γέννησε από κάποια περίεργη εσωτερική χημεία το σύγχρονο κόσμο. Δεν πρόκειται πιθανόν ποτέ να μάθουμε αν μόνο αυτό ήταν ικανό να το πετύχει, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ένας πολύ μεγάλος κοινωνιολόγος, καθώς

ματι ένα από τα εξέχοντα χαρακτηριστικά της. Το τίμημα της ελευθερίας μπορεί να ήταν κάποτε η αιώνια επαγρύπνηση. Το υπέρσχο όμως σχετικά με την Κοινωνία Πολιτών είναι ότι ακόμη και οι αδιάφοροι ή εκείνοι που ασχολούνται μόνο με τα ιδιωτικά τους συμφέροντα ή που για οποιονδήποτε άλλο λόγο είναι κατάλληλοι για την άσκηση αιώνιας και αποτρεπτικής επαγρύπνησης, μπορούν να ελπίζουν ότι θα απολαύσουν την ελευθερία τους. Η Κοινωνία Πολιτών απονέμει ελευθερία ακόμη και στους εφησυχασμένους.

Μόνο οι γενναίοι δικαιούνται το δίκαιό τους, λέει ο ποιητής. Όμως δε θα μπορούσαμε να αποβλέπουμε σε μία κοινωνική οργάνωση, στην οποία ακόμη και εκείνοι από εμάς που είναι ντροπαλοί θα μπορούσαν να απολαμβάνουν τη γυναικεία ομορφιά; Αυτός υπήρξε πάντα ο ευσεβής μου πόθος. Η Κοινωνία Πολιτών είναι μία κοινωνική οργάνωση στην οποία η ελευθερία, για να μην πούμε το γυναικείο κάλλος, είναι προσιτή ακόμη και στους δειλούς, τους εφησυχασμένους και τους αδιάφορους.

9 Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ Η ΔΥΣΗ ΕΙΝΑΙ ΔΥΣΗ

Η συγκριτική γεωγραφική κατανομή της κοινωνικής ατομικοποίησης είναι ενδιαφέρουσα. Εν πάση περιπτώσει, υπάρχει μία εντονότερη διαφορά σε αυτό το σημείο μεταξύ δύο στοχαστών, του Machiavelli και του Toqueville.

Σε ένα εκπληκτικό απόσπασμα (που προκάλεσε μέγιστα τη δυσφήμισή του ως προγόνου του σύγχρονου «Ανατολικισμού», με την υποκειμητική έννοια του τμήτη της Ανατολής), ο Machiavelli συγκρίνει τα προβλήματα και τις δυσκολίες στην κατάντηση των Δυτικών και Ανατολικών κοινωνιών. Τίποτα δεν είναι πιο εύκολο, λέει, από την εισβολή σε ένα δυτικό βασίλειο. Με δεδομένη τη διάσπασή του σε αυτόνομες ή ανεξάρτητες φεουδαρχικές υπο-μονάδες, είναι εύκολο να βρεθεί ένας σύμμαχος μεταξύ των δυσαρεστημένων βαρόνων και με τη βοήθειά του να εισβάλει κανείς στο βασίλειο. Και μπορεί κανείς να προσθέσει ότι δεν είναι καθόλου δύσκολο με τέτοιους γηγενείς συμμάχους να κερδίσει μία νίκη επί του τοπικού μονάρχη και να τον εκτοπίσει. Τότε όμως είναι που αρχίζουν οι αληθινές δυσκολίες. Η διάσπαση, που έκανε την αρχική είσοδο τόσο εύκολη, καθιστά την αποτελεσματική και αδιαμφισβήτητη κυριαρχία δύσκολη ή αδύνατη.

Πόσο διαφορετικά όμως είναι όλα στην Ανατολή! Έρχεται κανείς αντιμέτωπος με ένα ενωμένο, απολυταρχικό βασίλειο και το να κερδίσει ένα τόσο ισχυρό εχθρό με μία τόσο καλή στρατιωτική βάση, μπορεί να αποδειχτεί πραγματικά δύσκολο. Αν ό-

πολυμιξεί ακριβώς ότι στον αγώνα με τον Abd el Kader, που
 ήταν στην ηγεσία ο αδελφός των εγγράφων εχθρικών αρχών
 να στους Γάλλους φάβων, ήταν μάλλον να ελπίσει κανείς
 ή ακριβή και να επιζητήσει με τη βοήθεια ή να βοηθήσει
 να υπακούει κέρσιον κεντρικόν σημείον, του οποίου η κατάσταση θα
 αποφασίζει το αποτέλεσμα του πολέμου. Οι Γάλλοι βόσκονταν
 αντιμετώπιζε με τη βοήθεια των προσημασμένων διατάκτων όταν
 ητοίχονταν στη μάχη, αλλά από τον ποσοστό να ανασημασμένους το
 ίδιο γράμμα μόλις το επέτρεπαν οι συνθήκες.

Τόσο ο Machiavelli όσο και ο Tocqueville ήταν μελετητές με
 μεγάλη διορατικότητα και η Εγγύς Ανατολή δεν είχε αλλάξει τό-
 σο πολύ μεταξύ των αγχών του δεκατου έκτου και του δεκατου
 ένατου αιώνα. Κάτω από την επιφάνειακη κρυμμένα των Όθω-
 μανών, ο κόσμος του Ibn Khaldun συνέχισε να υπάγχει. Ποιος

Η απάντηση βέβαια είναι ότι και οι δύο είχαν δίκιο. Αλλά
 είχαν εστιάσει την προσοχή τους σε διαφορετικούς τομείς της
 Ανατολής. Το ανατολικό κεντρικό κέντρο είχε προσημασμένα τις
 δυνάμεις που του υπεβόη ο Machiavelli: δεν ήταν η κορυφή ή-
 ως πολυάριθμης υποσημασμένης της εξουσίας, στο εσωτερικό της ο-
 πούας προσημασμένα και ομήματα με το νόμο ήταν διακοσμητική-
 να η αυτοεπιχειρηματική εξουσία. Μια μοναδική θέση επί ενός ή ο-
 νατικού κέντρου εξουσίας αποδόσε προσημασμένα για να βρεθεί το
 υπόλοιπο της κοινωνίας εβουλήθη στο έλεος του να κινή. Όπως

με κανένα είδος ή Ανατολή και ιδιαιτέρως τα άνωθεν ήδη
 της Μέσης Ανατολής δεν μπορούσαν να κερδηθούν αποτελέ-
 σματα από κάποιο τέτοιο αστικό ή αγροτικό νεοαγλικό
 κέντρο.

Η τομική πολιτική θεωρία μπορεί να ήταν ίσως απολύτως
 κη, αλλά η προσημασμένη ήταν διαφορετική. Σημειώνεται η
 παύση της υπαβόου, ιδιαιτέρως όταν ήταν δυνατόν να λυθεί
 οδού ανδράγαθων ή της εβουλή, κατασκευών των αυτοδιο-
 κομίες, ανώνους ή ανεξάρτητες κοινωνικές μονάδες. Οι μο-
 νάδες αυτές ήταν πολύ δύσκολο να κληθούν ή να κλη-
 νται, να διοκηθούν. Μπορούσαν εύκολα να λυθούν κομμάτια

κατά την ήτα και να τρωθούν σε φυγή, αλλά μπορούσαν και να

ως, όπως ο Μέγας Αλέξανδρος, καταρθώσε να εξασφαλίσει
 με αποσημασμένη θέση, στη συνέχεια δάκα είναι εύκολα. Η κοι-
 νότητα είχε πολιτικά και στατιστικά κομμογονοποιηθεί και μόλις
 καταστράφη ή κεντρική δύναμη, δεν απομείνει τίποτε άλλο. Με-
 τα από μερικά καθοδοποιημένα ή κη ή κρυμμένα είναι εύκολη, αδια-
 φροβήτηρη και μόνη.

Ο Tocqueville, τέσσερις αιώνες αργότερα, ήταν επίσης ανα-
 λυτής της δυναμής κοινωνίας, αλλά και σημασμένος παρατηρητής
 της Ανατολής. Η επιπονητική του στη γαλλική πολιτική τον οδήγη-
 σε την εποχή της Μοναρχίας του Ιουλιού, που ήταν και η αρχή
 της γαλλικής διεύδουσης στη Βόρεια Αφρική, να ασχοληθεί με
 να με την Αγγλία. Το κεντρικό θέμα των στοχασμών του είναι

Ο Tocqueville κινεί με παρατηρητική και είναι διαφορετική
 αντίθετη με εκείνη του Machiavelli, καθώς παρασημασμένα τον
 πόλεμο με τον Εμίρη Abd el Kader. Ο Εμίρης Abd el Kader ή-
 ταν αρχικά ένας μαχητής των αγροτών, που στη συνέχεια, α-
 ντιστεκόμενος στους Γάλλους, ανέστησε πάνω στα εδάφη
 που άφησαν πίσω τους οι Τούρκοι ένα αλγερινό κέντρο, ως προς
 τους Τούρκους ηγεμόνες, ο Tocqueville ανέως θα μπορούσε
 πως να επαναλάβει, ότι είχε με ο Machiavelli: με και με την α-

ποσημασμένη μάχη κέρσιον τα τουρκικά παρασημασμένα που βό-
 σκοταν στη Αγγλία. Οι κημίες οι Όθωμανοί πρόσφεραν τις
 υπηρεσίες τους στους νέους κημίες και όταν η προσφορά τους
 αποδοθηκε, στροβιλάθηκαν σε ένα επιπονητικό κεντρικό σημείο
 παύων και σταθμικών στην Κωνσταντινούπολη. Η κρυμμένη

πόλων και σταθμικών στην Κωνσταντινούπολη. Η κρυμμένη
 τους βουλήσαν προσημασμένα να υπακούει σε ένα
 μόνο κέντρο και στον κατασημασμένο της προσημασμένης
 κυβέρνησαν με κατασημασμένη αλγερινή κοινωνία με ένα εκ-
 παρική κημικό σημείο άνωθεν, όπως σημειώσαν με κημίες οι
 Γάλλοι, ενώ οι ίδιοι στο τέλος της δυναμής τους εποχής στην Αλ-

γεσία, χερσαίονταν 400.000 άρδρες για τον ίδιο σκοπό.
 Όταν οι Γάλλοι αντιμετώπισαν για πρώτη φορά τομική αντι-
 σταση οι συνθήκες ήταν τέλειως διαφορετικές. Ο Tocqueville υ-

ανασυγκροτηθούν το ίδιο εύκολα κάτω από ένα αρχηγό προικισμένο με το εύθραυστο χάρισμα της επιτυχίας. Στην κοινωνία δεν κυριαρχούσε καμία παραδειγματική αυλή. Κάποιο ισχυρό κέντρο θα μπορούσε ίσως να υπερέχει και θα μπορούσε ίσως να ελέγχει τις τρωτές, αστικές και σταθερά κατοικημένες περιοχές. Ένα μεγάλο, όμως, μέρος της κοινωνίας ήταν μερικά ή ολικά αυτόνομο και στην πράξη διαπραγματευόταν και επαναδιαπραγματευόταν τη σχέση του με το κέντρο υπό το φως μίας ασταθούς ισορροπίας δυνάμεων.

Τέτοιες κοινότητες είχαν γίνει σχετικά σπάνιες στην Ευρώπη, ακόμη και κατά το δέκατο πέμπτο ή δέκατο έκτο αιώνα. Ο Machiavelli, που ήξερε ότι κάποτε ήταν πολύ συνηθισμένες και ότι αποτελούσαν ένα είδος κανόνα στην αρχαιότητα, σημειώνει ότι στην Ευρώπη μόνο οι Ελβετοί ζούσαν όπως οι αρχαίοι (π.χ. επιδεικνύαν ισχυρή συνοχή καθιερωμένη από αυστηρά τηρούμενη θρησκεία). Στη Βόρεια Αφρική και σε πολλά μέρη της Μέσης Ανατολής όμως, οι κοινότητες αυτές επιβίωσαν για αρκετό καιρό ώστε να παίξουν ένα σοβαρό πολιτικό ρόλο μέχρι και τον εικοστό αιώνα. Οι ιρανικές και μαροκινές φυλές έπαιξαν σημαντικό ρόλο ακόμη και όταν το επίσημο ιδίωμα, όχι όμως και η πολιτική πραγματικότητα, είχε προσανατολισθεί στην αφομοίωση της δυτικής φρασεολογίας. Υπήρχαν, τουλάχιστον κατ' όνομα, συνταγματικές ή ακόμη και σοσιαλιστικές φυλές...

Ο Machiavelli αντιμετώπισε το ίδιο πολιτικό πρόβλημα, όπως και ο Ibn Khaldun, ο πρόδρομός του κατά δύο περίπου γενιές, και το ίδιο, που επρόκειτο να ανησυχήσει τον Adam Ferguson πολύ αργότερα, σε μία περίοδο που είχε πάψει να είναι τόσο οξύ. Ποια επρόκειτο να είναι η ρεαλιστική βάση της κοινωνικής οργάνωσης, ποιοι επρόκειτο να είναι οι υπερασπιστές του κράτους, που θα ικανοποιούσαν την παλιά και δύσκολη πλατωνική επιταγή να συμπεριφέρονται σαν γενναία τσομπανόσκυλα ενάντια στους εξωτερικούς λύκους, αλλά να μη φέρονται οι ίδιοι σαν λύκοι στα πρόβατα που βρίσκονται κάτω από την προστασία τους; Μία πολύ δύσκολη ερώτηση. Οι στρατοί που σχηματίζονταν από τους πολλούς των αστικών περιοχών δεν ήταν μεγάλοι αριθμητικά, ενώ οι μισθοφόροι θα καταλάμβαναν την εξου-

σία σε περίπτωση που νικούσαν ή θα λιποτακτούσαν αν φαινόταν ότι θα ηττηθούν. Ο Machiavelli είχε μετερδευτεί από το πρόβλημα και δεν είχε να προτείνει μία καλή λύση, παρά μόνο να χρησιμοποιούνται μικτές δυνάμεις, με την ελπίδα ενδεχομένως, ότι δε θα τρέπονταν όλοι σε φυγή ή ότι δε θα προσπαθούσαν όλοι την ίδια στιγμή να καταλάβουν την εξουσία. Ήταν το καλύτερο που μπορούσε να σκεφτεί και δεν ήταν μία φοβερή εντυπωσιακή λύση.

Ο Ibn Khaldun βρισκόταν σε καλύτερη θέση όταν πρότεινε λύσεις για το ίδιο πρόβλημα. Δε χρειαζόταν καν να εφεύρει τη λύση. Η κοινωνία που μελετούσε και που τον περιέβαλε είχε δώσει πολλές φορές και αρκετά τακτικά τη λύση και φαινόταν ότι είχε καλά αποτελέσματα. Οι πολύ μεγάλες κοινωνικά καθυστερημένες περιοχές της σαβίνας και του βουινού αποτελούσαν ένα τεράστιο απόθεμα, ένα είδος πολιτικής μήτρας συνεκτικών κοινότητων, που ήταν ικανότερες και στην πραγματικότητα αναγκασμένες να αυτοδιοικηθούν. Μπορούσαν, όμως, επίσης να διοικήσουν ένα μεγαλύτερο κράτος, όταν η πτώση της προηγούμενης δυναστείας (η οποία είχε επίσης αναδυθεί με παρόμοιο τρόπο) τους έδινε την ευκαιρία. Το κράτος ήταν ένα δώρο της φύλης προς την πόλη.

Ο Ibn Khaldun δεν μπόρεσε καν στον κόπο να σχολιάσει τη λύση αυτή. Απλώς ανέλυσε τη διαδικασία ως πραγματικό γεγονός, ως τη μόνη δυνατή κοινωνική οργάνωση, ως ένα νόμο κοινωνικής λειτουργίας. Η λύση αυτή καθίστατο έγκυρη περισσότερο επειδή ήταν αναπόφευκτη, παρά επειδή είχε σχετικά ενεργητικά αποτελέσματα. Εν πάση περιπτώσει, δεν υπάρχει κανένας λόγος να σκεφτόμαστε και να συζητάμε για κάτι που δε θα μπορούσε να είναι διαφορετικό, όπως παρατήρησε ο Αριστοτέλης.

Ο Machiavelli δεν μπορούσε να προσαρμόσει τη λύση αυτή στην Ιταλία και στην Ευρώπη. Μόνο οι Ελβετοί είχαν τις απαιτούμενες αρχαίες αρετές, αλλά δεν υπήρχαν αρκετοί Ελβετοί για να επαρκέσουν για όλους και εν πάση περιπτώσει, όσο καταπληκτικοί και αν ήταν ως στρατιώτες (οι Γάλλοι, σημειώνει ο Machiavelli, δεν μπορούσαν να νικήσουν ούτε χωρίς αυτούς ούτε εναντίον τους), δε φαινόταν να διαθέτουν τη φαντασία και

πέναντι σε αυτούς που εμφανίζονταν χωρίς ρίζες ήταν ευρύτατα διαδεδομένη σε αυτό το κίνημα και δεν μπορεί να εξηγηθεί απλώς με βάση τον πολιτικό σκορτουτισμό.

Κατά συνέπεια, στα επόμενα στάδια, η προσπάθεια για μία ατομικιστική Κοινωνία Πολιτών και ο εθνικιστικός αγώνας είχαν την τάση να έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Η ασάφεια αυτής της σχέσης ήταν πάρα πολύ εμφανής στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Το ίδιο, όμως, μοτίβο επρόκειτο να επαναληφθεί τελικά στην Τσαρο-Μπολσεβικική αυτοκρατορία, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της τελικής της πτώσης. Δε γνωρίζουμε ακόμη ποια θα είναι η κατάληξη αυτού του δράματος.

15 ΟΙ ΧΡΟΝΙΚΕΣ ΖΩΝΕΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Ο τρόπος, με τον οποίο η εθνικιστική πλευρά της προσαρμοστικής ανθρωπότητας εκδηλώθηκε στην Ευρώπη, ποθιλε από περιοχή σε περιοχή. Μιλώντας γενικά και αφήνοντας περιθώρια για μερικές συγχύσεις, η Ευρώπη διαιρείται σε τέσσερις χρονικές ζώνες, που μοιάζουν με εκείνες που βλέπει κανείς στους παγκόσμιους χάρτες των αεροδρομίων να δείχνουν τις διαφορετικές ώρες στις ποικίλες κάθετα καθορισμένες ζώνες του πλανήτη.

Είναι ίσως χρήσιμο, αν και αντίθετο στη φύση, να προχωρήσουμε από τη Δύση στην Ανατολή, καθώς στην περίπτωση που εξετάζουμε η Δύση παρουσιάζει λιγότερα προβλήματα από την Ανατολή. Η δυτικότερη χρονική ζώνη είναι αυτή της ατλαντικής ακτής της Ευρώπης. Το ενδιαφέρον αυτής της ζώνης είναι ότι από τα τέλη του Μεσαίωνα, αν όχι νωρίτερα, την καταλάμβαναν ισχυρά δυναστικά κράτη, τα οποία γενικά, πολύ γενικά, συσχετίζονταν με πολιτιστικές περιοχές. Αν ο εθνικισμός απαιτεί το πάντρεμα του κράτους με την κουλτούρα, τότε σε αυτή τη ζώνη το ζεύγος συνυπήρχε πολύ καιρό πριν να ανακυρηχθεί η ένωσή τους ως η Προφανής εθνικιστική Μορφή. Αυτό σήμαινε ότι όταν, με την έλευση του εθνικισμού, οι πολιτικές μονάδες έπρεπε να προσαρμοστούν σε πολιτιστικά όρια, δεν απαιτούνταν πολύ μεγάλες αλλαγές εκτός από ένα είδος *ex post* επικύρωσης. Η ιστορία είχε χάρισει στον εθνικισμό μια ευρεία περιοχή, όπου η εθνικιστική επιταγή είχε ήδη, τουλάχιστον σε ένα σημαντικό βαθμό, ικανοποιηθεί πριν από το γεγονός. Υπήρξε βέβαια κάποια

αυτό. Στο τέλος όμως του δέκατου ένατου αιώνα ο στόχος αυτός είχε επιτευχθεί.

Ήταν η επόμενη προς τα ανατολικά ζώνη που παρουσίασε τα μεγαλύτερα προβλήματα κατά την εφαρμογή της εθνικιστικής αρχής «μία κουλτούρα, ένα έθνος». Εδώ υπήρχε ένα τρομακτικά πολύπλοκο συνονθύλευμα από διαφορετικές κουλτούρες, αλληλοαναμειγνυόμενες τόσο από πλευράς γεωγραφίας όσο και κοινωνικών δομών και με πολιτικά, πολιτιστικά και θρησκευτικά όρια χωρίς καμία συνοχή ή αμοιβαία στήριξη. Πολλές από τις αγροτικές κουλτούρες δε διέθεταν με σαφήνεια μία κανονιστική Υψηλή Κουλτούρα. Μερικές δεν είχαν καν όνομα. Συχνά δεν είχαν εκπαιδευτικούς θεσμούς ικανούς να τη γεννήσουν, να την προστατεύσουν, να τη διαιωνίσουν και να τη διαδώσουν σε ένα κόσμο, στον οποίο οι Υψηλές Κουλτούρες έπρεπε να αποκτήσουν την ίδια έκταση με ολόκληρες κοινωνίες, αντί να κλιθορξουν μία περιορισμένη μειονότητα. Εδώ και οι κουλτούρες και τα πολιτεύματα έπρεπε να δημιουργηθούν, κάτι που ήταν ένα πραγματικά επίπονο έργο. Ο εθνικισμός άρχισε με την εθνογραφία, κατά το ήμισυ περιγραφικός και κατά το ήμισυ κανονιστικός, ένα είδος συνδυσασμένης επιχείρησης διάσωσης και πολιτιστικής οργάνωσης⁴⁵. Αν όμως επρόκειτο οι τελικές μονάδες να είναι συμπαγείς και σε λογικά πλαίσια ομοιογενείς, έπρεπε να γίνουν περισσότερα: πολλοί, πάρα πολλοί άνθρωποι έπρεπε είτε να απομειωθούν είτε να εκδιωχθούν είτε να σκοτωθούν. Όλες αυτές οι μέθοδοι χρησιμοποιήθηκαν τελικά κατά τη διάρκεια της εφαρμογής των εθνικιστικών πολιτικών αρχών και συνεχίζουν να είναι σε χρήση.

Τέλος, υπάρχει η τέταρτη χρονική ζώνη της Ευρώπης, που αντιστοιχεί λίγο πολύ στα εδάφη της πρώην τσαρικής αυτοκρατορίας. Εδώ ακολουθείται αρκετά στενά το μοτίβο της τρίτης ζώνης, αλλά μόνο μέχρι το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Στη συνέχεια οι δύο δρόμοι διαφοροποιούνται. Η τσαρική αυτοκρατορία, σε αντίθεση με τις άλλες που εξαφανίστηκαν για πάντα, ανασυστάθηκε σύντομα κάτω από εντελώς νέα διεύθυνση και στο όνομα μίας μοναδικά νέας, επίσημα κοσμικής ιδεολογίας, αν και επρόκειτο για μία ιδεολογία που είχε όλο το ζή-

λο και το μεσσιανισμό μίας λυτρωτικής θρησκείας. Η νέα πίστη επιβλήθηκε με πεποθση και υπερβολική σιληρότητα και παρήγαγε μία κοσμική *Umma*, μία χαρισματική κοινότητα, που θεωρούσε ότι το χρέος της επί της γης ήταν η εφαρμογή της απόλυτης δικαιοσύνης και μάλιστα πίστευε ότι κατείχε τη μοναδική και αλάθητη συνταγή για την επίτευξη αυτής της δικαιοσύνης.

Η πίστη, που εφαρμόστηκε όμως, είχε υποστεί υπό την ηγεσία και την έμπνευση του Lenin, ένα είδος αντιστροφής Μεταρρύθμισης. Αρχικά, η πίστη δεν είχε όρους που θα συνεπάγονταν την εσωτερική διαστρωμάτωση των πιστών. Το αυθεντικό μαρξιστικό δόγμα δεν περιείχε καμία υπόδειξη για τη δημιουργία ενός προνομακού ιερατείου. Αναγνωριζόταν σε όλους τους ανθρώπους — και σε πρώτη φάση τουλάχιστον σε όλους τους καταπιεσμένους και τους στειρημένους — το δικαίωμα της ίσης και αιμιετρικής πρόσβασης και σχέσης με την αλήθεια, που επρόκειτο να σώσει την ανθρωπότητα.

Ο Lenin ωστόσο, είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι κοινοί άνθρωποι ήταν ανίκανοι να ανιψωθούν σε σημείο που να αντιληφθούν την αλήθεια. Πίστευε για παράδειγμα ότι η εργατική τάξη αβοήθητη θα λειτουργούσε μάλλον μεταρρυθμιστικά και όχι επαναστατικά και θα επιδίωκε πιο πολύ τη βελτίωση της κατάστασής της μέσα στην υπάρχουσα κοινωνική οργάνωση αντί να αντιληφθεί ότι ο ρόλος της ήταν να εγκαινιάσει μία εντελώς νέα κατάσταση. Έχοντας αυτά ως δεδομένα, απαιτούνταν μία ιδιάιτερα αφοσιωμένη και πολύ πειθαρχημένη θρησκευτική τάξη, ικανή να κατανοήσει, να εκτιμήσει και να εφαρμόσει το μεγάλο μήνυμα. Ο Lenin συνδύασε το μεσσιανικό μαρξιστικό δράμα του ρόλου του προλεταριάτου με ένα πιο χαρακτηριστικό ρωσικό όραμα, με το όραμα δηλαδή ενός αφοσιωμένου επαναστατικού *επιλεκτου σώματος* (corps d'elite). Ένα τέτοιο σώμα πράγματι σφυρηλατήθηκε από αυτόν τον Ignatio Loyola του Μαρξισμού.

Όταν, όπως παραδόξως, η επανάσταση πέτυχε και, ακόμη πιο παράδοξα, επέλεξε παρά την απουσία εξωτερικής βοήθειας από αδελφές επαναστάσεις αλλού, αυτή η τάξη κληρονόμησε φυσικά τη διοίκηση όλων των Ρώσων και προχώρησε στην εκτέλε-

θεδόνια, στην ασφάλεια και στο dievέγ γόνιγο. Κατέξ δίως
 δε θήγει για τη χαμένη κάρη. Η Παρσίδα της Ετανάστασης ε-
 γνε ο τόπος της πιο εμπαρκής και ενθουσιαστικής ταφής της. Και
 βέβαια το βασικό μας θέμα είναι αυτή η κατάργηση, που αρε-
 λυθέθηκε τον πόθο για Κοινωνία Πολιτών, αλλά παράλληλα
 και τον εθνικισμό.

Τα λόγους που είναι ηεγίστης σημασίας, αλλά που δεν έχουν
 κανονοποιηκά διετυκωνιστεί και που αναφερόνται σε άλλα ση-
 ήτο του βιβλίου, η παρσιδική κοσμοποικία και η παρσιδική κα-
 τέρχεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980, κάπου κάπου ο
 η ίσως να αντρεί τον δόγμα των άλλων μελών της οικογένειας
 του οποίου η εγχείρηση του εγχειρίδιου της εγχειρίδιου της
 του οποίου η εγχείρηση του εγχειρίδιου της εγχειρίδιου της

Μια αρκετά σημαντική επιλογή, η οποία πρέπει επίσης να
 καταταχθεί, είναι ότι ως αποτέλεσμα της στρατηγικής της vi-
 κής το 1945 η σοσιαλιστική *Umma* ώθησε τα ίδια της μέλη
 της προς τα δυτικά και ενσωμάτωσε ηεγάλες μερίδες που ηε-
 τάξι του 1918 και του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ανήκαν
 στην Τρίτη Σφήνη. Έτσι, η όλη της Μόσχας, από ιδεολογική και
 πολιτική άποψη, εκτεινόταν πλέον μέχρι την Αδριατική και τον

Ελλάδα. Η απόφαση αυτή διατηρήθηκε μέχρι και τη δεκαετία του 1980
 δικαιοσύνης και οι εθνοκοινωνικές τους βιθέσεις είχαν κανονο-
 λυα ολόκληρη την επικράτεια και αναγκάσαν τους κατοίκους να
 νέα ιδεολογία και οι θέσεις που δημιουργήσε, έλεγχαν εθνοκο-
 νιακά το αυθόρμητο και το 1815 ως το 1918. Η
 τώσαν οι αυτοκρατορίες της παλαιοί της Ζηηιχαίας κατά τη
 στο να περιελάτουν τον εθνοκοινωνικό αναρροπικό από ό,τι αυτή
 η νέα κοσμοποικία *Umma* αναμετρήσει ακόμη λιγότερες δυσκολίες

Κάτω από αυτή την αποσοσιαλιστική ηγεσία,
 σπύρα σε αυτό, χωρίς να παροκλαθεί είναι οι εθνοκοινωνικοί
 προσοδοί που απορροφήσαν περισσότερο ποσότητες η επι-
 κειμήτων της ΕΖΣΔ μέχρι την τελευταία περίοδο της
 παρσιδικής στο χώρο της εισόδου του Ιστανούτου φιλοσοφίας της Α-
 κινή σημασία με αυτό το αυτοπάση συνέχισε να κδηλετα δια-
 λτα του Μαρξ ήταν παντοδύναμη, επειδή ήταν αληθινή. Μια κόμ-
 μαρξική Αποκαλυψής. Όπως παρατήρησε ο Lenin, η διάσκα-
 τή του που άρχισε στον κτύχο μιας αρχικής και υπέρτατα ση-
 ση του έργου, που είχε υποφέρει στην αποδοτικότητα της, ηε ένα

17 ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΤΕΡΗ ΖΩΝΗ

Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, η νέα κοσμική σοπτηριολογική ιδεοκρατία κατέρρευσε. Ως ένα βαθμό αυτό οφειλόταν στην εσωτερική αντίδραση, αλλά κυρίως στην απώλεια της πίστης και του σθένους στο κέντρο της. Οι ηγέτες, αντιμετωπίζοντας την ολοκληρωτική ήττα τόσο στην κούρσα της κατανάλωσης όσο και στην κούρσα των εξοπλισμών, στράφηκαν προς τη φιλελευθεροποίηση με την ελπίδα μίας γρήγορης — ή της μόνης — θεραπείας. Και στάθηκαν ανίκανοι να περιορίσουν την ολοένα ορμηικότερη πορεία της ή, τουλάχιστον, υπήρξαν πολύ απρόθυμοι να υιοθετήσουν τα ακραία μέτρα που θα απαιτούσε το σταμάτημά της. Την εποχή της πίστης, οι προκάτοχοί τους δε θα είχαν διστάσει να τα χρησιμοποιήσουν, ωστόσο η σκληρότητα σε μία τέτοια κλίμακα δε φαίνεται πια να χαρακτηρίζει τα μέλη αυτής της πολιτικής κουλτούρας (και αυτό είναι προς τιμήν τους). Οι εχθροί τους αρέσκονταν να τους χαρακτηρίζουν ως αίρεση ανθρώπων που ήταν ανίκανοι για οτιδήποτε άλλο πέρα από τη διατήρηση του μονοπωλίου της εξουσίας, στην οποία και ήταν απόλυτα αφοσιωμένοι. Κάποτε τα πράγματα ήταν πράγματι έτσι. Ωστόσο ο χρόνος και η εμπειρία τους είχαν κατά κάποιο τρόπο προικίσει με μία νέα και μοιραία, ηθική ευθιξία. Πάντα φοβόμουν και προσέβλεπα ότι όταν τελικά θα ηττούνταν και θα ταπεινώνονταν στη διεθνή, κυρίως οικονομική κούρσα, θα έφταναν σε απομόνωση και εκθίμωσις: αν δε μας πληρώσετε φόρο, θα αυτοκτονήσουμε ομιδικά και θα σας πά-

ρουμε μαζί μας ή τουλάχιστον θα ακολουθήσουμε μία πολιτική, η οποία θα σας αφήνει μόνο την επιλογή της αυτοκτονίας ή της μερικής υποταγής. Δεν επέλεξαν αυτή την πορεία (τουλάχιστον μέχρι τώρα), μία πορεία που δε θα δίσταζαν να πάρουν οι πολιτικοί προκάτοχοί τους και πρέπει να είμαστε βαθύτατα ευγνώμονες για αυτό το νεοαποκτηθέντα από μέρους τους ηθικό αυτοπεριορισμό και να ελπίζουμε ότι τους έχει γίνει συνήθεια.

Το απολυταρχικό σύστημα κατέρρευσε, όχι ολοκληρωτικά, αλλά σε ικανοποιητικό βαθμό, ώστε να διαφαίνονται τόσο ο πόθος για Κοινωνία Πολιτών όσο και τα ισχυρά εθνικά πάθη. Μας ενδιαφέρει αυτή ακριβώς η αλληλεπίδραση και η σχετική δύναμη των δύο αυτών πρόσφατα απελευθερωμένων δυνάμεων. Σήμερα, το μεγάλο πολιτικό δράμα της Ανατολικής Ευρώπης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αλληλεπίδρασή τους και το τελικό αποτέλεσμα είναι πολύ ασαφές. Ωστόσο είναι ήδη δυνατό να κάνει κανείς κάποιες παρατηρήσεις.

Τόσο οι οικονομικές όσο και οι πολιτικές πλευρές της Κοινωνίας Πολιτών είναι πολύ δύσκολο να υλοποιηθούν. Τα πρώτα πολιτικά κόμματα τείνουν να είναι εφήμερα πνευματικά κλαμπ, δίχως πραγματική λαϊκή απήχηση. Είναι επίσης αρκετά εύκολο να τονώσει κανείς κάποια είδη επιχειρήσεων, ιδιαίτερα το είδος της βιομηχανίας υπηρεσιών, που τείνει να υπάρχει ήδη σε ημι-νόμιμη μορφή σε όλες τις δικτατορίες, με εξαίρεση τις πιο καταπιεστικές και ολοκληρωτικές από αυτές. Ένα μικρό εστιατόριο χρειάζεται λίγο χώρο, όχι πολύ επιχειρηματικό ταλέντο ή φαντασία ούτε και πολύ γαστρονομικό και οπτικό γούστο και σχολαστικότητα. Μία όμως γνήσια ανοικτή αγορά, σε αντιδιαστολή με τα απλά δίκτυα, χρειάζεται μία επιχειρηματική τάξη και θεσμούς, και αυτό δε φαίνεται ότι μπορεί να γίνει εύκολα με διατάγματα. Το ίδιο περίπου ισχύει και για τους πολιτικούς θεσμούς.

Από την άλλη πλευρά, οι εθνικά βασισμένες και προσδιορισμένες οργανώσεις εμφανίζονται να είναι ικανές για σχεδόν άμεσο σχηματισμό, και ταχεία όσο και σκληρή αποκρυστάλλωση. Σταθερή οργάνωση με τοπικά παραρτήματα, κοινά σύμβολα και αισθήματα, αναγνωρισμένη και σεβαστή ηγεσία, όλα αυτά φαί-

γενικά. Προσφέρεται πρώτα μία αφηρημένη αιτιολόγηση και στη συνέχεια εκλαμβάνεται ως οικουμενικά έγκυρη. Έπειτα γίνεται παραδεκτό ότι δυστυχώς το οικουμενικό ιδεώδες δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις περισσότερες από τις περιστάσεις, που έτυχε να ζήσει η ανθρωπότητα. Μία περσεργη εγκυρότητα... Δεν είναι καλύτερο να αναφέρουμε τις συνθήκες, που κάνουν το ι-δανικό εφικτό ή ίσως ακόμη και επιτακτικό και να ξεκινήσουμε από εκεί; Η «Κοινωνία Πολιτών» είναι μία πιο ρεαλιστική έν-νοια, που εξειδικεύει και περιέχει τις δικές της συνθήκες. Δεν τις θεωρεί αρχικά δεδομένες, για να διακηρύξει στη συνέχεια ότι δεν ισχύουν για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας, ό-ταν απουσιάζουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις...

Κατά συνέπεια, αν και η «δημοκρατία» εμπλέκεται πράγμα-τι σε αυτό το ζήτημα, σημασία έχουν οι θεσμοί και το κοινωνι-κό πλαίσιο, που την κάνουν δυνατή και προτιμότερη. Δίχως αυ-τές τις θεσμικές προϋποθέσεις, η «δημοκρατία» είναι ελάχιστα σαφής και ελάχιστα εφικτή. Αν ο όρος χρησιμοποιείται ως κω-δικό όνομα για το σύνολο εκείνων των θεσμών, δεν υπάρχει πρό-βλημα. Η «Κοινωνία Πολιτών» είναι πιθανόν ένα καλύτερο και πιο διαφωτιστικό σύνθημα από τον όρο «δημοκρατία», επειδή ακριβώς τονίζει τις απαραίτητες θεσμικές προϋποθέσεις και το απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο.

25 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Οι άνθρωποι μπορούν να ρυθμίσουν την κοινωνική τους ύ-παρξη με πάρα πολλούς τρόπους. Για πολύ καιρό, ζούσαν σε μι-κρές κοινότητες, στο εσωτερικό των οποίων η τεχνολογία παρέ-μενε απλή και ο καταμερισμός της εργασίας δεν μπορούσε να προχωρήσει πολύ. Μία γενέλευση που μπορεί κανείς να διακιν-δυνεύσει να κάνει για αυτές τις κοινότητες είναι η εξής: στο ε-σωτερικό τους το πρόβλημα της διατήρησης της τάξης και της α-σφάλειας κατέστειλε την επιθυμία για αύξηση της παραγωγής, ακόμη και αν (πράγμα που είναι από τη φύση του αιτίθανο) η ι-δέα μιας ριζικής και σταθερής βελτίωσης στις υλικές συνθήκες υπήρχε. Οι μικρές αυτές κοινότητες μπορούσαν να είναι λιγότε-ρο ή περισσότερο εξισωτικές, αλλά ήταν γενικά συμμετοχικές, στο βαθμό που ο καταμερισμός της πολιτικής εργασίας δεν μπο-ρούσε να φτάσει σε εκείνο το επίπεδο, στο οποίο θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για αποκλεισμό ενός μεγάλου μέρους της κοι-νότητας από την πολιτική της ζωή. Έτσι, με αυτή τη συγκεκρι-μένη έννοια, τέτοιες κοινότητες ήταν δημοκρατικές. Μπορούμε να το πούμε αυτό στην περίπτωση που απλώς δε διέθεταν την οργανωτική ικανότητα για να είναι ριζικά, υπερβολικά μη εξι-σωτικές.

Αυτή η μορφή οργάνωσης μπορούσε να φτάσει σε κάποιο ε-πίπεδο πολυπλοκότητας. Μπορούσε, επίσης, στο τέλος να συ-μπληρωθεί από ένα διαφορετικού είδους πολιτεύμα, από μονά-δες ευρείας κλίμακας. Αυτές μπορεί είτε να αποτελούνταν από κοινοτικά στοιχεία, όπως όταν η κεντρική εξουσία είναι ένα εί-

ται την αντίθετη τάση, την ανάγκη της συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης να εκφραστεί με τελετουργικό.

Η γενίκευση του David Hume, ότι η κοινοτική οργάνωση με τους ιερείς της είναι πιο ευνοϊκή απέναντι στην ελευθερία από ό,τι οι κοινωνίες που εμπνέονται και βασιζονται σε ένα δογματικό ενθουσιασμό, ισχύει με την προϋπόθεση μόνο ότι αποδίδουμε στον όρο «ελευθερία» μία έννοια, που την κάνει συμβατή με τις μεγάλες τελετουργίες και τις κοινοτικές υποχρεώσεις, οι οποίες, για παράδειγμα, διαπότισαν τον κόσμο της κλασικής αρχαιότητας. Αυτό όμως δεν είναι η ελευθερία μας. Μπορεί κανείς να διαφοριστεί περισσότερο μέσα από την άλλη γενίκευση που κάνει ο Hume σχετικά με το ίδιο θέμα (η ειρωνεία είναι ότι είναι εκ διαμέτρου αντίθετη από την πρώτη). Λέει, λοιπόν, ότι ήταν ένα ιδιαίτερο είδος *Umma*, εκείνη δηλαδή που στηθιρε στη βορειοδυτική Ευρώπη από τους πουριτανούς πιστούς, που τελικά ευνόησε την ελευθερία. Αν και ο Hume δεν το έβλεπε ακριβώς έτσι, η *Umma* αυτή ανεπαράγαγη με εκπληκτικές μακροπρόθεσμες συνέπειες στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, αρχικά μάλιστα χωρίς ούτε το πλεονέκτημα του βιομηχανικού συστήματος, όπως απέδειξε ο Tocqueville όχι πολύ αργότερα από τον Hume. Είναι αυτός ο τύπος κοινωνίας που παρήγαγε πραγματικά το είδος της ελευθερίας, που σήμερα θεωρούμε πολύτιμη, την προσαρμοστικότητα, που βρίσκεται στη βάση της Κοινωνίας Πολιτών.

Από αυτό το σημείο και πέρα είναι πλέον δυνατό να μιλάμε για Κοινωνία Πολιτών. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι ο διαχωρισμός του κοινωνικού από το οικονομικό, αλλά η ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των δύο. Κάτι σαν το οθωμανικό κράτος, το οποίο είχε επίσης απολύτως συνείδηση της διάκρισης ανάμεσα σε παραγωγούς και σε διατηρητές της τάξης. Το ίδιο ισχύει για τα μουσουλμανικά κράτη γενικά, αλλά θα ήταν δύσκολο να τους πιστώσουμε με Κοινωνία Πολιτών. Σε εκείνες τις κοινωνίες, είναι ξεκάθαρο ποιος είναι το αφεντικό. Αυτό που διακρίνει την Κοινωνία Πολιτών (ο όρος χρησιμεύει για να περιγράψει το σύνολο της κοινωνίας) ή μία κοινωνία, που περιέχει Κοινωνία Πολιτών (με τη στενότερη έννοια) από άλλες, είναι ότι σε αυτή δεν

είναι σαφές ποιος είναι το αφεντικό. Η Κοινωνία Πολιτών μπορεί να ελέγχει και να ανιχνεύεται στο κράτος. Δε στέκει αδρανής μπροστά του. Σύμφωνα με τον πιο σημαντικό επικριτή της, τον Karl Marx, η Κοινωνία Πολιτών είναι πράγματι το αφεντικό, ενώ η εξουσία του κράτους ή ακόμη και η ανεξαρτησία του είναι απλώς ένα προσωπείο, μία σπάτη. Αυτή είναι η ευρύτερη έννοια της Κοινωνίας Πολιτών. Αναφέρεται στην κοινωνία συνολικά, μέσα στην οποία οι μη πολιτικοί θεσμοί δεν εξουσιάζονται μεν από τους πολιτικούς αλλά δεν καταπνίγουν και τα άτομα.

Πώς μπορεί μία ομάδα ή μία μάζα ανθρώπων, που *ex hypothesi* κατέθεσαν τα όπλα τους (αν είχαν ποτέ), να αντισταθμίσει ένα θεσμό, που εξ ορισμού έχει λίγο πολύ το μονοπώλιο των όπλων και της χρήσης τους; Τι είδους δίκαιος ανταγωνισμός μπορεί να υπάρξει ανάμεσά τους, όταν ο ένας είναι πολύ καλά εξοπλισμένος και εκπαιδευμένος και ο άλλος όχι; Υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία για το αποτέλεσμα; Τι είδους παραλογισμός είναι αυτός; Πώς μπορεί κανείς να θέτει στα σοβαρά μία τέτοια ερώτηση;

Η ερώτηση δεν είναι παράλογη και η απάντησή της δεν είναι προφανής. Στην πραγματικότητα, στον Αγγλοσαξωνικό κόσμο, η Κοινωνία Πολιτών νίκησε το κράτος όχι μία φορά, αλλά δύο κατά τη διάρκεια δύο διαδοχικών αιώνων, σε δύο εμφύλιους πολέμους που είχαν μεγάλες συνέπειες για την ανθρώπινη ιστορία. Η κοινοβουλευτική παράταξη κέρδισε τον εμφύλιο πόλεμο και οι Αμερικανοί ήταν που κέρδισαν τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Η κοινωνία νίκησε το κράτος, τον ειδικό *par excellence* στη βία και στον πόλεμο.

Μπορεί κανείς να απαντήσει στο ερώτημα μόνο εν μέρει και με όρους στρατιωτικής τεχνολογίας της εποχής εκείνης. Στο δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα, ο εξοπλισμός, που επινοούσε ο εξεγερμένος για την προστασία των δικαιωμάτων του αστικός πληθυσμός, δεν ήταν καθόλου κατώτερος από εκείνον που διέθεταν οι κεντρικές δυνάμεις. Με το τέλος του εικοστού αιώνα, η ισχύς των όπλων του κεντρικού στρατού είναι τόσο φοβερή, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο από εξαιρετικά αδί-

26 ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ποιες είναι οι προοπτικές για αυτού του τύπου την κοινωνική οργάνωση;

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι ο μηχανισμός της φυσικής επιλογής, που κατά το παρελθόν δούλεψε τόσο εντυπωσιακά και αποφασιστικά προς όφελός της, δε χρειάζεται πλέον να εργαστεί για αυτήν ή τουλάχιστον όχι μόνο για αυτήν. Τιμώρησε ανστηρά τόσο την Αντιμεταρρύθμιση όσο και τον Μπολσεβικισμό, που είχαν με τον τρόπο τους εγκαθιδρύσει μία ιεραρχική, ιδεοκρατική κοινωνία, αντίκλινη να διεξάγει αποτελεσματικό οικονομικό ανταγωνισμό. Κατά συνέπεια, με τον καιρό και η Αντιμεταρρύθμιση και ο Μπολσεβικισμός υπέστησαν σημαντικές φθορές. Ωστόσο, μέχρι τον εικοστό αιώνα, η ανάγκη ενός τεχνολογικά εξεζητημένου παραγωγικού προσανατολισμού έγινε συνείδηση όλων και οι κοινωνίες, οι οποίες ενσωκλιωδώς κατά το παρελθόν, προκειμένου να προστατεύσουν την κοινωνική σταθερότητα απέρριπταν το νεωτερισμό, όσο αποδοτικός και αν ήταν, δεν τον απορρίπτουν πια. Αντίθετα, πολλές από αυτές έχουν πλήρη γνώση του ότι μόνο με την τεχνολογική καινοτομία και χάρη στα οικονομικά οφέλη που επιφέρει, μπορούν να διατηρηθούν σε αυτή την επιθυμητή κατάσταση. Και πραγματικά, χάρη σε αυτή διατηρούν την κοινωνική τους σταθερότητα και τις παραδόσεις τους, που διαφορετικά θα υπονομεύονταν από την ξένη ανωτερότητα.

Με αυτό ως δεδομένο, μπορούμε τώρα να παρατηρήσουμε, ιδιαίτερα στην Ανατολική Ασία, κοινωνίες με λιμνηρή οικονομι-

κή απόδοση, οι οποίες αφενός υιοθέτησαν την νέα τεχνολογία και μερικά από τα οργανωτικά της συμπληρώματα, αλλά ταυτόχρονα διαθέτουν ένα μη ατομικιστικό πνεύμα και δεν έχουν πολλά κοινά με το προσαρμοσμένο κοινωνικό ήθος της Δυτικής Κοινωνίας Πολιτών και δε φαίνονται να ενοχλούνται από αυτό. Επιπλέον, το γεγονός αυτό δεν παρακωλύει πια την οικονομική τους επίδοση. Κάποτε εθωρέτω αυταπόδευτη αλήθεια της κοινωνιολογίας της βιομηχανικής κοινωνίας ότι η τελευταία απαιτούσε μία εύκαμπτη και κινήσιμη αγορά εργασίας και ότι ήταν ασυμβίβαστη με την ασφάλεια που παρέχε ο πατερναλισμός. Οι Γιαπωνέζοι το είχαν ήδη αντικρούσει αυτό, καθώς διέθεταν μία λιμνηρή οικονομία, της οποίας οι επιχειρήσεις είναι πασιγνωστες για τα «φεουδαρχικά» ή κοινοτικά τους χαρακτηριστικά, για τον τρόπο με τον οποίο εγγυώνται ισόβια ασφάλεια, σεβασμό για την αρχαιότητα και την ιεραρχία και τα όμοια.

Ανεξάρτητα με το τι ίσχυε για το πρώιμο βιομηχανικό σύστημα, το όψιμο βιομηχανικό σύστημα φαίνεται να είναι συμβατό με μία κυριολεκτικά φεουδαρχική έννοια νομιμοφροσύνης και ιεραρχίας. Δίνεται η εντύπωση ότι μόλις το μεγάλο δυναμικό παραγωγής πλούτου της νέας τεχνολογίας εκτιμηθεί σωστά, οι κουλτούρες που είναι έμφυτα συντηρητικές, ολιγικές και παραδοσιακές, μπορούν και πράγματι ξεπερνούν την απέχθεια που τρέφουν για κάτι που αποφέρει τόσα πολλά χρήματα και μπορούν να προσαρμοστούν σε αυτό με μεγάλη επιτυχία.

Ο ίδιος ο ατομικισμός μπορεί να γίνει περιττός μόλις οι προοπτικές και τα οφέλη της καινοτόμου επιχείρησης γίνουν ευρέως γνωστά και αποδεκτά από ολόκληρες επαγγελματικές ομάδες. Ο οικονομικός δυναμισμός είναι ασυμβίβαστος με τον ολικό συγκεντρωτισμό του μπολσεβικικού είδους. Μπορεί όμως να είναι συμβατός με ένα πιο χαλαρό, πλουραλιστικό, αλλά ισχυρό κοινοτικό πνεύμα. Αν συμβαίνει αυτό, η διάδοση της Κοινωνίας (π.χ. ατομικιστικής, προσαρμοσμένης) Πολιτών δε θα διασφαλίζεται πια από την οικονομική παραλλαγή της φυσικής επιλογής... Μπορεί να παραμέρισε πράγματι την μπολσεβικική *Umma*, αλλά δεν παραμερίζει τις κοινωνικές μορφές, που έχουν αποδείξει ότι μπορούν να διευκολύνουν τις νέες παραγωγικές διαδικα-

δυνατό. Οι δυνάμεις αυτές μπορούν να συνυπάρξουν με τα πολιτεύματα που δε συμμερίζονται το πνεύμα της Κοινωνίας Πολιτών για όσο καιρό διατηρούν την εν λόγω κυριαρχία και ελάχιστη συνοχή μεταξύ τους και για όσο η πιο πρόσφατη ομάδα αποτελεσματικών εκβιομηχανιστών ενδιαφέρεται μόνο για τον πλούτο και για τίποτε άλλο.

27 ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Έχουμε πραγματευθεί, αν και βέβαια όχι επαρκώς, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες που επιθυμούν σήμερα, περιμένοντας την εκ των άνω επιφοίτηση, να συστήσουν μία Κοινωνία Πολιτών. Το μόνο που μπορεί να κάνει κανείς είναι να επαναλάβει ότι το επίτευγμα μέσα σε διάστημα μερικών χρόνων αυτού, που είχε χρειαστεί χρόνια αργής και περιστασιακά επίπονης και ταραχώδους ανάπτυξης, δεν είναι εύκολο, αν και είναι πραγματικά ενθαρρυντικό το γεγονός ότι υπάρχει μία αληθινά έντονη και ευρέως διαδεδομένη επιθυμία για την απόκτησή της. Αυτό, που συνέβη στη Δύση σχεδόν τυχαία μέσα από την ανατροπή μίας *Umma* ζηλωτών, μπορεί ακόμη να συμβεί στην Ανατολική Ευρώπη μέσα από θετική προσπάθεια. Μία κοσμική σχεδιασμένη *Umma* απέτυχε δραματικά και αναμφίβολα. Ένας παρόμοια επιδιωκόμενος συμβιβασμός μπορεί ακόμα να πετύχει.

Η Κοινωνία Πολιτών αντιμετωπίζει επίσης προβλήματα στις χώρες όπου πρωτοεφαρμόστηκε. Παρατίθεται συχνά η παρατήρηση του Montesquieu, ότι η τυραννία βασίζεται στα ανθρώπινα πάθη και η ελευθερία στις ανθρώπινες αρετές. Συνεπώς, το γεγονός ότι η Κοινωνία Πολιτών δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τις ανθρώπινες αρετές είναι κάτι, που αναμφίβολα επανέχει τις προοπτικές της. Η Κοινωνία Πολιτών βρσκει ακόμη υποστήριξη στα σχετικά ουδέτερα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, όπως ο καταναλωτισμός, η ρουτινοποίηση των θρησκευτικών πε-

